

*Wojciech Bis, Andrej Ryčkov, Mikola Volkau**

Zamki litewskiego rodu Gasztołdów w pierwszej połowie XVI wieku

Castles of the Lithuanian Gastold family in the first half
of the sixteenth century

Abstrakt: Celem artykułu jest scharakteryzowanie zamków należących do litewskiego rodu Gasztołdów w pierwszej połowie XVI w. Ustalono, że było ich co najmniej dziesięć. Wiadomości na temat ich architektury, techniki budowy i lokalizacji uzyskano ze źródeł pisanych, publikowanych danych historycznych i wyników badań archeologicznych. Opisano też ich zaplecza gospodarcze i arsenały. Podjęto także próbę wskazania podobieństw i różnic między analizowanymi obiektami. Na tej podstawie wnioskowano na temat potencjału militarnego i ekonomicznego ich właścicieli. Zaprezentowane informacje o zamkach gasztołdowskich stanowią ważny materiał do studiów nad rozwojem prywatnych siedzib obronnych w XV i XVI w. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Słowa kluczowe: Olbracht Gasztołd, zamki, Wielkie Księstwo Litewskie, architektura, zaplecze gospodarcze, arsenały

Abstract: The aim of the paper is to characterise the castles belonging to the Lithuanian Gastold family in the first half of the sixteenth century. It has been established that there were at least ten of them. Information about their architecture, construction techniques, location was obtained from written sources, historical publications, and the results of archaeological research. Their economic facilities and arsenals were also described. An attempt was also made to indicate similarities and differences between these facilities. The data formed the basis for drawing conclusions about the military and economic potential of their owners. Presented information about the Gastold castles provides important material for studying the development of private fortified seats in the fifteenth and sixteenth centuries in the Grand Duchy of Lithuania.

Key words: Olbracht Gasztołd, castles, Grand Duchy of Lithuania, architecture, outbuildings, arsenals

* dr Wojciech Bis, Instytut Archeologii i Etnologii PAN
w.bis@iaepan.edu.pl; <https://orcid.org/0000-0003-1142-408X>
dr Andrej Ryčkov, Lietuvos istorijos institutas
andrej.ryckov@istorija.lt; <https://orcid.org/0000-0002-7008-9990>
dr Mikola Volkau, Europos humanitarinis universitetas
mikola.volkau@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-1840-4145>

- I. Wstęp. II. Źródła III. Gasztołdowie i czas budowy zamków.
IV. Architektura zamków. V. Zabudowania w sąsiedztwie zamków.
VI. Arsenały zamkowe. VII. Podsumowanie

I. Wstęp

Na przełomie XV i XVI w. na terenie Wielkiego Księstwa Litewskiego (dalej WKL) nastąpił rozwój budownictwa obronnego, zwłaszcza zamków prywatnych¹. Było to związane z kształtowaniem się tam wielkiej własności ziemskiej, skoncentrowanej w rękach grupy możnowładców². Dysponowali oni odpowiednimi środkami i poprzez takie inwestycje dążyli do zmanifestowania pozycji własnej i swego rodu³.

Jedną z takich rodzin byli Gasztołdowie⁴. Szczyt ich potęgi, a dysponujemy informacjami na temat sześciu pokoleń aktywnych pomiędzy połową XIV a połową XVI w., przypadł na pierwszą połowę XVI stulecia, czyli na czasy Olbrachta Gasztołda (1480–1539), od 1522 r. pełniącego urzędy wojewody wileńskiego i kanclerza WKL⁵. Gasztołd skupił w swych rękach ogromny majątek⁶, którego rozmiar poświadcza choćby spis z 1528 (1529) r. opracowany w celu udokumentowania stanu posiadania rycerstwa WKL. Każdy z właścicieli ziemskich zobowiązany był bowiem do wystawienia jednego konia z ośmiu służb chłopskich. Powinności Olbrachta z tytułu posiadanych przez niego dóbr określono aż na 466 jeźdźców⁷. Liczba ta odpowiada ok. 3728 służbom i w przybliżeniu ok. 40 000 poddanych⁸. Pod tym względem konkurować z nim mogli książęta Jerzy Olelkowicz i Konstanty Ostrogski, a także Stanisław Kieżgajło, którzy — jak wskazuje przywoływany rejestr — zobligowani byli do wystawienia odpowiednio: 433, 426 i 371 koni⁹.

Na podstawie ustaleń Vytautasa Volungevičiusa wiadomo, że Gasztołdowie posiadali w tym okresie co najmniej sześć zamków zlokalizowanych w: Hieranonach (ob. Hieraniony na Białorusi), Lubeczu (ob. w Ukrainie), Radoszkowiczach (ob. Radaszkowiczy na Białorusi), Rokanciszkach (ob. część Wilna), Lachowiczach (ob. Lachawiczy na Białorusi) i Tykocinie (ob. w Polsce)¹⁰. Z pracy tego samego badacza wynika, że znacznie większą liczbą zamków, gdyż aż czternastoma, dysponowali w podobnym czasie Ostrogscy¹¹. Ta wyraźna dysproporcja, jak uważamy, nie oddaje stanu rzeczywistego i jest konsekwencją ograniczonej wiedzy na temat dóbr gasztołdowskich¹². Dzięki nowszym ustaleniom, w tym naszym badaniom, do wymienio-

¹ Volungevičius V. 2015, s. 410–411.

² Proces ten można zaobserwować na przykładzie rodzin Kieżgajłów i Radziwiłłów; zob. Pietkiewicz K. 1982; Malczewska M. 1985.

³ Na temat tego zjawiska w Europie w średniowieczu zob. np. Thompson M.W. 1991, s. 13.

⁴ Kuźmińska M. 1927; Kuźmińska M. 1928; Pocięcha W. 1948a; Pocięcha W. 1948b; Semkowicz W. 1989, s. 80–96; Petrauskas R. 2003, s. 241–244.

⁵ Urzędnicy. 2004, s. 193, 648.

⁶ Genezę powstania i rozwój majątności prezentuje Maria Kuźmińska głównie na podstawie danych z Metryki Litewskiej; Kuźmińska M. 1928.

⁷ Metrika. 2006, s. 22–23, 26; Metryka. 2003b, s. 50–51, 54; więcej o spisie powinności szlachty WKL z 1528 r. w kontekście historii gospodarczej i demograficznej zob. Menżynskij V. 1987, s. 164–178.

⁸ Pocięcha W. 1958, s. 13.

⁹ Kuźmińska M. 1927, s. 58; Pocięcha W. 1958, s. 13; Krom M. 2019, s. 124–127.

¹⁰ Co prawda badacz wspomina także o siódmej rezydencji obronnej — w Sidorowie, ale jest ona tożsama z Lachowiczami; zob. Ryčkov A., Karalius L. 2022, s. 76.

¹¹ Volungevičius V. 2015, s. 308–314, 350–356.

¹² Zob. przyp. 4.

Ryc. 1. Lokalizacja zamków Gasztołdów w Wielkim Księstwie Litewskim (oprac. M. Volkau)

nych obiektów można jeszcze dodać te znajdujące się w: Daugieliszkach (ob. Senasis Daugėliškis na Litwie), Kojdanowie (ob. Dziarżynsk na Białorusi), Ostrze (ob. Oster w Ukrainie), Szklowie (ob. Szklou na Białorusi) i Dorohobużu (ob. Dorogobuż w Rosji). Ten ostatni jeszcze przed rokiem 1500 został przejęty przez Moskwę, dlatego nie będzie brany pod uwagę w dalszych rozważaniach (ryc. 1)¹³.

Celem niniejszego artykułu jest pogłębienie wiedzy na temat wymienionych gasztołdowskich siedzib, które użytkowane były w pierwszej połowie XVI w. Na podstawie dostępnych źródeł pisanych i archeologicznych zaprezentujemy ich walory militarne oraz cechy warunkujące codzienne funkcjonowanie. Przedstawimy także zaplecze gospodarcze obiektów, porównamy je ze sobą oraz wyciągniemy na tej podstawie wnioski na temat potencjału militarnego i gospodarczego ich właścicieli. Podejmiemy też próbę ustalenia podobieństw i różnic między analizowanymi siedzibami. W tym kontekście istotne będzie podkreślenie roli samych inwestorów — jednego z najważniejszych litewskich rodów u progu wczesnej nowożytności, obecnie relatywnie słabo znanego w polskim piśmiennictwie naukowym, szczególnie w zakresie działalności budowlanej¹⁴.

¹³ Dorohobuż został nadany Janowi Gasztołdowi przez Kazimierza Jagiellończyka w latach pięćdziesiątych XV w. Następnie przeszedł we władanie Marcina Janowicza Gasztołda. Po jego śmierci (testament sporządzono 3 lipca 1483 r.) krótko władali nim: książę Timofej Massalski (wzmiankowany w 1489 r.) i książę Fedor Odojewski (wzmiankowany w 1494 r.). Anna, wdowa po Marcinie Gasztołdzie, otrzymała 26 maja 1494 r. dokument od wielkiego księcia litewskiego Aleksandra, zezwalający jej na władanie tym zamkiem; po jej śmierci miał on przejść na spadkobierców Marcina; AGAD, ZDP, sygn. 4784; SBRI0. 1882, s. 34, 141; Metrika. 1998, nr 615, s. 125; Krom M. 2019, s. 160–161.

¹⁴ Szerzej na ten temat zob. Skep'ān N. 2014; Volungevičius V. 2015, s. 40–47.

II. Źródła

Podstawę niniejszego artykułu stanowią informacje zawarte w dokumentach przechowywanych w archiwach, edycjach źródłowych oraz dane uzyskane podczas badań archeologicznych. Zgromadzone przekazy są rozproszone i nieliczne¹⁵, co jest spowodowane tym, że archiwa rodziny Gasztołdów nie zachowały się. Większość dokumentów po śmierci ostatniego przedstawiciela rodu, Stanisława (zm. 1542), a później jego matki — Zofii z książąt Wierejskich (zm. 1549), trafiła do skarbu wielkksiążęcego¹⁶, a następnie wraz z nim zaginęła po zajęciu Wilna przez Moskwę 8 sierpnia 1655 r.¹⁷ Ocalały nieliczne¹⁸, zapewne tylko te, które wcześniej zabrano ze skarbu, oraz te, które uprzednio skopiowano w całości lub w fragmentach. Były to: przywileje wielkich książąt litewskich, zapisy transakcji majątków, a także rejestry podatków i danin, spisy majątku ruchomego oraz korespondencja. Znalazły się one w rękach Sapiechów¹⁹, Radziwiłłów²⁰ oraz innych rodzin magnackich. Znaczna część źródeł, która przetrwała do dziś, w połowie XVII w. została wywieziona do Szwecji wraz z innymi zagrabionymi dobrami Sapiechów²¹. Stamtąd w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. część rękopisów trafiła do Petersburga²². Natomiast dokumentacja będąca w posiadaniu Radziwiłłów wróciła do litewskiej kancelarii w nieznanych okolicznościach²³. Po upadku Rzeczypospolitej Obojga Narodów dokumenty te uległy rozproszeniu, przechodząc w ręce prywatne²⁴.

Ponadto zachował się inwentarz części dokumentów z drugiej połowy XVI w. przechowywanych w wileńskim skarbie wielkksiążęcym (księga Metryki Litewskiej nr 1)²⁵. Pośród nich wzmiankowane są liczne związane z Gasztołdami²⁶. Wbrew temu, co wcześniej sądzono o pierwszej księdze Metryki Litewskiej²⁷, nie był to kompletny rejestr, nie obejmował wszystkich dokumentów przechowywanych w skarbie, a jedynie te, które zostały tam zwrócone po śmierci Bony (zm. 1557)²⁸.

¹⁵ Na przykład w odniesieniu do zamku w Szklowie dysponujemy tylko jedną wzmianką, zawartą w piśmie samego Olbrachta Gasztołda, który w marcu 1532 r. w korespondencji do „брати и приятелю” księcia Wasylego Połubińskiego i księcia Semena Odynczewicza informuje o wizycie w zamku w Drucku podczas podróży do swojego zamku w Szklowie — „тыми разы были есмо в замку в(а)шей м(ил)л(о)сти Друцку, едучи зъ замку н(а)шого Шклова”; AGAD, APR, sygn. 296, s. 81, 82.

¹⁶ Zob. Ragauskienė R. 2015, s. 118–122.

¹⁷ Podczas okupacji moskiewskiej zaginęły najstarsze księgi Metryki Litewskiej, księgi skarbowe, a także inne oryginalne dokumenty, a przynajmniej większość z nich; wszystkie pozostałe księgi Metryki były już wówczas przechowywane w Warszawie; Meilus E. 2011, s. 11; Antanavičius D. 2021, s. 119–120; Ryčkov A., Jakulis M. 2023.

¹⁸ Zob. Ragauskienė R. 2015, s. 121–122; Bondarenko A. 2021, s. 13; Ryčkov A., Karalius L. 2022; Ryčkov A., Jakulis M. 2023.

¹⁹ Część listów do Olbrachta Gasztołda, według polskiego bibliografa Jana Daniela Andrzeja Janockiego, w XVIII w. przechowywana była w bibliotece wileńskiego koadiutora biskupiego Józefa Stanisława Sapiehy: *Epistolarum a Gastoldo eodem [Alberti], ad Lituaniae proceres, annis MDXXII–MDXXXVII, ruthenica lingua conscriptarum volumen haud mediocre, Vilnae reparatur in Bibliotheca Sapiehana*; Linde S. 1819, s. 129; Gudmantas K. 2008, s. 111. Niestety los tych listów jest nieznan.

²⁰ Ragauskienė R. 2015, s. 121–122.

²¹ Obecnie: RA, Ss 3, Ex, sygn. E8600, E8602, E8604, E8610, E8610:2.

²² Ryčkov A. 2018, s. 106–107; SPb II RAN, f. 124.

²³ Obecnie: RGADA, f. 389, nr 223, 583; AGAD, TzML, sygn. IVB. 24, s. 48–79; AGAD, ZDP, sygn. 665, 750, 759, 780, 1138, 1171, 1172, 4784, 6176, 6376.

²⁴ Są to m.in.: BCz, rkps 307 IV; LIIA, f. 50, sygn. K609; BCz, Perg 659; RGB, f. 256, sygn. 68.5, 68.7; PAN BK, sygn. 1303.

²⁵ Por. Metrika. 1998; AGAD, AR, dz. XI, sygn. 1.

²⁶ Zob. indeks nazw osobowych w Metrika. 1998, s. 171.

²⁷ Antanavičius D. 2016, s. 125; Antanavičius D. 2020, s. 110–111.

²⁸ Zob. rejestr Metryki Litewskiej z 1641 r.: *Królowej Bony Rejestr abo księgi spisania listów od królowej jej mości wziętych na dobra Gasztołtowskie i inne spadkowe*; Antanavičius D. 2021, s. 127.

Dokumenty towarzyszące egzekucji testamentu królowej są jednymi z ważniejszych źródeł do badania stanu posiadania Gasztołdów. Przechowywane obecnie w Szwecji dotyczą majątku, który miała otrzymać Anna Jagiellonka po śmierci matki²⁹. W kontekście naszych badań istotne jest, że w jednym z tych źródeł, zatytułowanym *Dobra krolia je(g)o m(ości), kthore ma w Litwie donata et emptitia*, wymieniono dwory i zamki Gasztołdów, które przeszły na mocy prawa kaduka (łac. *caducus*) na rzecz wielkiego księcia³⁰. Odnotowano jednak tylko część gasztołdowskich zamków, w: Gieranonach, Kojdanowie, Szklowie, Lubeczu, Radoszkowiczach, Lachowiczach i Tykocinie. Nie ma wzmianki o Ostrze, choć wiadomo, że majątek ten był własnością Gasztołdów³¹, a w roku 1537 Zygmunt Stary nakazał Olbrachtowi zbudować tam drewniany zamek³². Wymienione zostały natomiast Daugieliszki, przy których zaznaczono „the niepomnię, jesli dwor albo zamek s folwarki(em)”³³. Bez szczegółowych analiz trudno ustalić, z jakich źródeł korzystał skryba przy sporządzaniu tego rejestru. Z kolei w liście Zygmunta Augusta do Jana Bohuszewicza, dzierżawcy daugieliszskiego, z 11 października 1543 r., jednoznacznie wskazano, że po śmierci Stanisława Gasztołda w ręce władcy przeszedł: „zamek Daugieliszki”³⁴. Ponadto dwie lustracje tego założenia sporządzone dekadę później (w 1553 i 1554 r.) informują o bardzo złym stanie części drewnianych zabudowań, co może świadczyć, iż pochodziły one jeszcze z czasów Gasztołdów³⁵.

W tym samym źródle nie wspomniano również o zamku w Rokanciszkach. Ta miejscowość wymieniana jest jedynie w wykazie włości („wołoszczy”) należących niegdyś do Gasztołdów³⁶. Przez długi czas nie były znane informacje wskazujące na właściciela tej siedziby. Wiadomo, że dobrami w Rokanciszkach przed 1549 r. władała Zofia, wdowa po Olbrachcie Gasztołdzie. W związku z tym V. Volungevičius przyjął, że zamek ten również mógł należeć do tej rodziny³⁷. Istnienie tam murowanego założenia, usytuowanego na wzgórzu, ujawniły badania archeologiczne prowadzone w latach 2008–2010³⁸. Podczas nich znaleziono m.in. kafel z przedstawieniem dwóch aniołów trzymających tarczę z należącym do Gasztołdów herbem Awdaniec (ryc. 2)³⁹. Ponadto tytuł *Wypis z rejestru skarbnego pomierzenia na włoki zamku i włości króla Jegomości Rakanciszek gasztołdowskich przez nieboszczyka pana Jana Stanisławowicza Steczkowicza*⁴⁰ z 1561 r. wskazuje do kogo niegdyś należały te dobra.

²⁹ Źródło to było do tej pory pomijane przez badaczy, a jego analiza wymaga szczegółowego studium; zob. RA, Es, IX a.3. 127: *Summarius testamentu*.

³⁰ „Spathki po panu Gastolzie [...] imiona gastałtowskie, które na krolia je(g)o m(oś)cz(i) spadły po szmierci pana Stanisława Gastaltha wojewodi trockiego y po smierci mathki iego paniey Olbrichtowey Gastltowey paniey Zophiey xiężney Wiereyskiej przyszły y przypadły”; RA, Es, IX a.3. 127.

³¹ Nie jest do końca jasne, czy trafił on w ręce wielkiego księcia po 1539 czy po 1542 r.; zob. Kondrat'ev ĩ. 2021, s. 323–324.

³² *Metrika*. 2019, nr 188, s. 205–206.

³³ RA, Es, IX a.3. 127.

³⁴ ANK, AMCh, sygn. 207, s. 4; VUB RS, f. 5, sygn. F115-31065.

³⁵ Dokumenty. 1897, s. 120–121; AGAD, Zmp, sygn. 251.

³⁶ RA, Es, IX a.3. 127.

³⁷ Volungevičius V. 2015, s. 352.

³⁸ Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2009; Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2011; Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2012.

³⁹ Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2009, s. 215. Dziękujemy Aušrze Zalepūgienė za udostępnienie fotografii kafla i planu zamku w Rokanciszkach z rozwarstwieniem chronologicznym murów oraz Artūrasowi Dubonisowi, Aleksandrowi Hruszy, Laimontasowi Karaliusowi za konsultacje i uwagi do niniejszego artykułu. O heraldyce i sfragistyce rodu Gasztołdów zob. Railaitė-Bardė A. 2020, s. 274–277.

⁴⁰ Znajduje się on w zbiorze zapisów sporządzonym w 1621 r., dotyczącym kościoła w Rokanciszkach — zob. LNMMB, f. 130, nr 1321, k. 61v.

Ryc. 2. Kafel z zamku w Rokanciszkach z gasztoldowskim herbem Awdaniec (fot. A. Zalepūgienē)

Kolejną grupą źródeł umożliwiających poznanie stanu zachowania, wyglądu, rozplanowania przestrzennego i funkcjonalnego zamków są inwentarze. Sporządzono je po 1542 r., gdy inwentaryzowano majątek ostatniego z Gasztoldów w związku z przejściem go przez wielkiego księcia⁴¹. Na podstawie zamieszczonych tam opisów uzyskujemy informacje o zabudowaniach określanych jako stare lub wymagające naprawy, których powstanie zapewne należy wiązać jeszcze z czasami Gasztoldów.

Wykorzystane zostały również wyniki prac terenowych — archeologicznych i architektonicznych. Uzupełniały i weryfikowały one zapisy źródłowe. Badania takie, zróżnicowane pod względem skali, metodyki i stopnia opracowania, przeprowadzono na terenie założen w: Gieranonach⁴², Lubeczu⁴³, Rokanciszkach⁴⁴, Szklowie⁴⁵ i Tykocinie⁴⁶.

III. Gasztoldowie i czas budowy zamków

Zidentyfikowane zamki gasztoldowskie nie były użytkowane w tym samym czasie. Ich liczba ulegała zmianie, co było spowodowane zarówno budową nowych, jak i destrukcją (lub dewastacją) starych. Na podstawie pojedynczych wzmianek trudno wskazać czas powstania poszczególnych siedzib. Tam, gdzie było to możliwe, dane zostały zweryfikowane poprzez odwołanie się do innych przekazów.

⁴¹ Więcej na ten temat w sekcji *IV. Architektura zamków*.

⁴² Obiekt ten był w niewielkim zakresie badany metodami archeologicznymi. Wyniki prac architektoniczno-archeologicznych przeprowadzonych na jego terenie w 1972 r. pod kierunkiem Michaiła Tkaczoua nie zostały w pełni opublikowane, a proponowane przez autora interpretacje w wielu aspektach pozostają niepewne — por. Tkačou M.A. 1977, s. 47–48; Tkačou M.A. 1978, s. 74–79; ii. 2009, s. 238.

⁴³ Sitij Ū., Kondrat'ev Ĺ. 2012.

⁴⁴ Raport z badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 2008–2010 nie został jeszcze opublikowany. Więcej o przeprowadzonych badaniach zob. Zalepūgienē A., Žilinskas R. 2009; Zalepūgienē A., Žilinskas R. 2011; Zalepūgienē A., Žilinskas R. 2012.

⁴⁵ *Arheologija*. 2011, s. 418–419.

⁴⁶ Bis W. 2015a; Bis W. 2015c; Dąbrowska M. 2015; Bis W. 2023.

Dotyczy to budowy zamku w Gieranonach, rodzowego gniazda Gasztołdów⁴⁷. Najstarsza informacja o tamtejszej rezydencji pochodzi z pierwszej połowy XV w.; w tym czasie Jan (Iwaszko) pisał się „z Gieranon”⁴⁸. O istnieniu tego obiektu niezbicie świadczy dopiero zapiska z 1525 r.⁴⁹ Zdaniem Antona Bryla, użycie w 1495 r. terminu „Munita Gyeranony” wskazuje na powstanie w tej miejscowości siedziby obronnej, natomiast za prawdziwością twierdzenia, że funkcjonowała tam budowla murowana może przemawiać zapis Gieranony Murowane (łac. *Murata Gyeranony*) z 1510 r.⁵⁰ Fakt, że zamek został wybudowany na początku XVI w., uprawdopodobniają również inwentarze majątku ruchomego Olbrachta Gasztołda z lat 1510–1511⁵¹ oraz wyniki badań archeologicznych⁵². Według ustaleń M. Tkaczoua, Gieranony były jednym z pierwszych zamków w WKL, który został wyposażony w dodatkowy wał ziemny dostosowany do używania broni palnej⁵³.

Przez długi czas w rękach Gasztołdów pozostawało założenie obronne w Tykocinie⁵⁴, które powstało w czasie zbliżonym do fundacji gieranońskiej⁵⁵. Pierwsza informacja o tej siedzibie pochodzi z początku lat dwudziestych XVI stulecia⁵⁶. Na początku 1521 r. Olbracht skarżył się legatowi papieskiemu Zaccariemu Ferreriemu, że jego zamek w Tykocinie został w 1519 r. spalony przez Kuncego, namiestnika radziwiłłowskiego i wójta w Waniewie⁵⁷. Brakuje źródeł pisanych na temat jego dalszych losów. Zapewne po pożarze, potwierdzonym również metodami archeologicznymi, założenie nie zostało już odbudowane na tym miejscu⁵⁸, natomiast siedziba zarządcy miejscowych dóbr gdzieś funkcjonowała. Świadczy o tym królewskie nadanie zamku i dzierżawy tykocińskiej z 11 września 1546 r. dla krajczego litewskiego Jana Radziwiłła⁵⁹. Informacja o budowlu znalazła się również w aktach egzekucji testamentu królowej Bony z drugiej połowy XVI w.⁶⁰

⁴⁷ Semkowicz W. 1989, s. 93; Petrauskas R. 2003, s. 91; Kolendo-KorczaKowa K. 2006, s. 8–12; W XV w. Gasztołdowie przyjęli tytuł gieranońskich dziedziców (lat. *heres in Geranony*); Petrauskas R. 2003, s. 241–244. Znacznie później, w 1529 r., Olbracht Gasztołd otrzymał tytuł hrabiego Murowanych Gieranon od papieża Klemensa VII, a rok później od cesarza Świętego Cesarstwa Rzymskiego Karola V; Monumenta. 1861, nr 508, s. 466; Halecki O. 1915, s. 613–614; Kuźmińska M. 1928, s. 135; Listy. 1998, nr 9, s. 17–18.

⁴⁸ Kolendo-KorczaKowa K. 2006, s. 11; Bis M., Bis W. 2015, s. 25.

⁴⁹ Metrika. 1998, nr 167, s. 50; Skep’ân N. 2014, s. 59; Volungevičius V. 2015, s. 350–351.

⁵⁰ Bryl’ A.F. 2014, s. 202.

⁵¹ RGADA, f. 389, nr 223, k. 154–170, 235–237; Ryčkov A., Karalius L. 2022, s. 77–79. Sam zamek nie jest jednak w nich wzmiankowany bezpośrednio. W jednym miejscu wspomniano o kaplicy dworskiej: *Peучтpъ опоратов костелных дворных. Двор* w tym przypadku należy rozumieć jako kamienica zamkowa; zob. RGADA, f. 389, nr 223, k. 164. Do czasu wybudowania kościoła św. Mikołaja w 1529 r. zamek prawdopodobnie miał kaplicę, ponieważ kościół św. Jana Chrzciciela ufundowany przez Marcina Gasztołda w 1471 r. znajdował się nieco dalej, 1 km od zamku; zob. Kolendo-KorczaKowa K. 2006, s. 12–13.

⁵² Tkačou M.A. 1978, s. 75, 79.

⁵³ Tkačou M.A. 1978, s. 76–77; Ryčkov A., Karalius L. 2022, s. 78.

⁵⁴ Zob. Romaniuk Z. 2003.

⁵⁵ Bis W. 2015c, s. 99.

⁵⁶ Bis M., Bis W. 2015, s. 24–25.

⁵⁷ RGADA, f. 389, nr 223, k. 242; Malinovskij J. 1901, s. 407, 413; Bis M., Bis W. 2015, s. 25.

⁵⁸ Badania archeologiczne na terenie późniejszej, zyguntowskiej siedziby potwierdziły fakt spłoneięcia drewnianej rezydencji Gasztołdów — por. Bis W. 2015a, s. 89. Wieloletnie prace wykopaliskowe prowadzone na terenie miasta Tykocina nie ujawniły dotychczas śladów gasztołdowskiej inwestycji. Negatywnie zweryfikowano proponowaną w literaturze lokalizację takiego obiektu na terenie Kaczorowa (jednej z dzielnic Tykocina), który po pożarze tamtejszej zabudowy miał być przekazany przez Gasztołda osadnikom żydowskim — por. Kryński I. 2017.

⁵⁹ AGAD, ZDPa, sygn. 3202; Józef Maroszek podaje błędną datę — 1543 r.; zob. Maroszek J. 2000, s. 310.

⁶⁰ RA, Es, IX a.3. 127: *Summarius testamenti. Dobra krolia je(g)o m(ości), kthore ma w Litwie donata et emptitia.*

Więcej szczegółów jest znanych na temat budowy zamku w Ostrze, zainicjowanej w 1537 r., a rozpoczętej zapewne w roku następnym⁶¹. Na podstawie zarządzenia Zygmunta Starego wiadomo, że to założenie powstało w celu zabezpieczenia Kijowa przed atakiem wojsk moskiewskich.

Odnosnie do budowy zamków w Szkłowie i Daugieliszkach zasób informacji jest skromny⁶². Pierwszy z obiektów Olbracht Gasztołd odwiedził w 1532 r.⁶³, a wizyta ta była podyktowana chęcią obejrzenia nowo powstałej budowli. Nie wiadomo zaś, kiedy wzniesiono fortalicję w Daugieliszkach, służącą m.in. do ochrony przed najazdami, do jakich dochodziło na pograniczu WKL z Inflantami⁶⁴. W latach 1553 i 1554 tamtejsze zabudowania były już w złym stanie⁶⁵. Musiały zatem powstać znacznie dawniej, niewykluczone, że kilkadziesiąt lat wcześniej.

Nie można też dokładnie określić, kiedy wzniesiono zamki w Lachowiczach i Rokanciszkach. Ze źródeł pisanych wynika, że oba miały duże znaczenie dla Gasztołdów. W okresie, gdy Lachowicze były ich własnością, nosiły nazwę Sidorowo⁶⁶. W 1535 r. Olbracht ufundował tam kościół pod wezwaniem św. Adalberta (Wojciecha)⁶⁷. Dwa lata później zamek sidorowski wraz z dobrami przekazano jako oprawę posagu małżonce Stanisława Gasztołda, Barbarze Radziwiłłównie⁶⁸, która pozostała ich właścicielką również po śmierci męża⁶⁹.

Wzmianka o fortalicji w Rokanciszkach jest późna, pochodzi bowiem z 1561 r.⁷⁰, można jednak założyć, że została ona wzniesiona nie wcześniej niż w 1528 r., gdyż w październiku tego roku Olbracht wymienił swoje posiadłości: Purwiszki (ob. Purviškės) i Elniakampy (ob. Elniakampis) w pobliżu Suderwy (ob. Sudervė), a także Pukanicze (miejsowość niezidentyfikowana) w pobliżu Trok, na posiadłości wileńskiego kościoła św. Jana w Rokanciszkach⁷¹. Była to ziemia murłowska z kaplicą Świętego Krzyża oraz wieś — Kiowiszki (ob. Kieviškės) i Rubno (ob. Kirtimai)⁷². Prawdopodobnie zamek zbudowano na ziemi murłowskiej, którą z czasem zaczęto nazywać Rokanciszkami gasztołdowskimi⁷³. W redakcjach średniej i szerokiej (nazywanej *Kroniką Bychowca*) latopisów litewskich, zamówionych przez Olbrachta⁷⁴, zawarto

⁶¹ Metrika. 2019, nr 188, s. 205–206. SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 39; zob. też Volungevičius V. 2015, s. 109. Więcej na ten temat — Kondrat'ev Ī. 2021, s. 320–324.

⁶² O działalności budowlanej Gasztołdów zob. Polehov S. 2021, s. 77–80 (w Szkłowie); Matkevičius R. 2019, s. 507–508 (w Daugieliszkach).

⁶³ AGAD, APR, sygn. 296, s. 81, 82.

⁶⁴ Na temat konfliktów na pograniczu z Inflantami i o procesie delimitacji granicy zob. Čelkis T. 2014, s. 176–191.

⁶⁵ O tym więcej w sekcji *IV. Architektura zamków*.

⁶⁶ Zob. Ryčkov A., Karalius L. 2022, s. 76. Przez długi czas mylnie utożsamiano je z miejscowością Sidra na Podlasiu; Słownik. 1889, s. 482; Ochmański J. 1972, s. 69, 74, 77; Czapska A. 1979, s. 177, 187; Rowell S.Ch. 2015, s. 239, przyp. 377. Chociaż białoruski historyk Pavel Bulaty poprawnie zidentyfikował Sidorowo jako Lachowicze, w swojej pracy o starostwie lachowickim również w czasach Gasztołdów w ogóle nie wspomina o Sidorowie; zob. Bulaty P. 2015, s. 23; Bulaty P. 2016, s. 95–96; por. Bulaty P. 2020.

⁶⁷ LMAVB, f. 43, nr 204, s. 192v–193v (nr 227); VUB RS, f. 57, sygn. B53-44, k. 142v–144v; nie tylko modlitwa skierowana do tego świętego została umieszczona w modlitewniku Olbrachta, ale sam magnat jest przedstawiony na obrazie w klęczącej pozycji przed św. Adalbertem; zob. Wydra W. 2015, s. 12–13, k. 206v. Więcej na temat znaczenia św. Adalberta dla nabożeństwa Gasztołda zob. Drungilienė G. 2014.

⁶⁸ Metrika. 1998, nr 694, 695, s. 137.

⁶⁹ Bulaty P. 2017, s. 172–176.

⁷⁰ LNMMB, f. 130, nr 1321.

⁷¹ LMAVB, f. 43, nr 204, s. 164v–167; dokument wspomniany również w Metrika. 1998, nr 21, 89, s. 26, 39. Więcej na ten temat zob. Ryčkov A., Jakulis M. 2023, s. 14–15.

⁷² LMAVB, f. 43, nr 204, s. 165.

⁷³ Nazwę ziemi murłowskiej upamiętnia obecnie lewy dopływ rzeki Wilejki (lit. Vilnelė), strumyk Murlė, który znajduje się w pobliżu zamku (ok. 800 metrów od niego).

⁷⁴ Najnowsze badania zob. Gudmantas K. 2024, s. 11–142.

Ryc. 3. Czteropolowy herb Gasztołdów ze stopy monstrancji ufundowanej w 1535 r. przez Olbrachta Gasztołda do kościoła w Gieranonach. Obecnie przechowywana jest w Muzeum Dziedzictwa Kościelnego Archidiecezji Wileńskiej (fot. Vilniaus arkivyskupijos Bažnytinio paveldo muziejus©. Sygn.: BPM BP-109)

opowieść o powstaniu obiektu obronnego w Rokanciszkach: miał go wybudować legendarny książę Holsza, przodek książąt holszańskich⁷⁵. Chociaż historycy spierają się o tożsamość matki Olbrachta, to na ogół przyjmuje się, że pochodziła ona z rodziny tych książąt⁷⁶. Powołanie się na tę familię pozwoliło Olbrachtowi utworzyć mityczne gniazdo rodowe swojej matki⁷⁷. Znaczenie tej koligacji zostało podkreślone poprzez umieszczenie na jednym z czterech pól herbu Olbrachta Gasztołda⁷⁸ — kroczącego Hippocentaury (ryc. 3).

Kolejne zamki, tj. Kojdanów, Lubecz i Radoszkowicze, przeszły w ręce Gasztołdów po ślubie Olbrachta i Zofii z książąt Wierejskich, który miał miejsce ok. 1505 r.⁷⁹ Założenie w Lubeczu należało do ojca Zofii, księcia Wasilija Michajłowicza, który zbiegł z Moskwy⁸⁰. Zapewne

⁷⁵ Redakcja legendy w tzw. *Kronice Bychowca*: „Holszysz peresod reku Wellu y naszoł horu krasniu meży horami nad rekoiu Wilneju, w mili od ustija reki Wilni, hde upadywaet w reku Wellu, protyw Rokontyszok, y wczynił horod y nazowe imenem swoim Holszany. [...] za desiat mil od toho horoda swojego, y nayde horu krasnu [...] y spodobałosia iemu tam, y on tam poseliłsia, y na toy hore wczynił horod [...] y perenesetsia odtoli, y tam naczne kniażyty, y nazowetsia kniazem Holszanskim”; PSRL. 1975, s. 134–135; por. średnią redakcję: PSRL. 1980, s. 93, 132, 150, 177, 198, 219.

⁷⁶ Railaitė A. 2007, s. 16–17.

⁷⁷ W tym czasie Holszany zostały podzielone pomiędzy licznych potomków tego rodu; zob. Wolff J. 1895, s. 100–107.

⁷⁸ Istnieją dwa znane przedstawienia tego herbu, jeden na nagrobku w katedrze wileńskiej, drugi na stopie Wielkiej Monstrancji, która została ufundowana w 1535 r. przez Olbrachta dla kościoła w Gieranonach; Railaitė A. 2007, s. 13. Poza herbem Holszańskich umieszczonym w prawym górnym polu, na tarczy znajdują się jeszcze trzy inne: Awdaniec (w prawym górnym), Zadora (w prawym dolnym) i Druck (lewym dolnym).

⁷⁹ Wolff J. 1895, s. 549.

⁸⁰ Wolff J. 1895, s. 549; Metrika. 2004, nr 79, s. 116; Metrika. 2012, nr 209, s. 129.

stanowiło centrum jego dóbr⁸¹, ale w okresie, gdy należało do Gasztołdów, straciło swe znaczenie ze względu na bliskość granicy z państwem moskiewskim⁸². Konkurencyjnym dla Lubecza był obiekt w Radoszkowiczach. Poza inwentarzem z 1549 r., z pierwszej połowy XVI w. nie zachowały się jednak żadne wzmianki na jego temat⁸³.

Znacznie więcej można powiedzieć o zamku w Kojdanowie. Wiadomo, że był w budowie w 1534 r., o czym świadczy list samego Olbrachta do ojca Barbary Radziwiłłówny, Jerzego⁸⁴. Po śmierci Stanisława Gasztołda Kojdanów stał się zapewne główną siedzibą jego matki Zofii. Wskazują na to starania urzędników jej dworu o stanowisko namiestnika kojdanowskiego majątku⁸⁵. Po śmierci wdowy, dzięki zabiegom Barbary Radziwiłłówny, król przekazał ten obiekt Miłkołajowi Radziwiłłowi Rudemu⁸⁶. Dla nowego właściciela była to kluczowa posiadłość, generująca największe przychody, ważniejsza od jego dziedzicznego majątku w Birżach (ob. Biržai)⁸⁷.

Na podstawie badań historyków wiadomo, że opisywane zamki były utrzymywane przez horodniczych⁸⁸. Niestety dane na temat tych urzędników związanych z siedzibami gasztołdowskimi są w niewielkim stopniu zachowane. Wiadomo, że w Gieranonach funkcję tę sprawował Wasil Ignatowicz, wzmiankowany 23 lipca 1526 r.⁸⁹ W zapisce z 4 grudnia 1543 r. wspomniano zaś o horodniczym kojdanowskim bez podania jego imienia⁹⁰, a w inwentarzu Radoszkowicz z 1549 r. odnotowano dom horodniczego⁹¹. Na rzecz zamków pracowali również dworzanie i namiestnicy (starostowie), którzy zarządzali całymi majątkami⁹². Na przykład za budowę założenia w Ostrze w 1538 r. odpowiadał Skumin Tyszkiewicz, dworzanin Zofii⁹³, a za utrzymanie zamku w Lubeczu — lubecki namiestnik, Baltazar Wojtechowicz⁹⁴. Z czasem objął on również namiestnictwo kojdanowskie⁹⁵.

⁸¹ Rusina E. 2020a, s. 195–198; Rusina E. 2020b, s. 68–71.

⁸² W latach 1500–1508 zamek został zdobyty i przeszedł we władanie Moskwy. Po odzyskaniu założenia, budowla i jej okolice były niszczone przez wojska moskiewskie, np. w 1535 r.; Krom M. 2008, s. 88, 90, 113; Rusina E. 2020a, s. 196–197; Rusina E. 2020b, s. 69–70; SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 47.

⁸³ Dokumenty. 1897, s. 90–119.

⁸⁴ AGAD, AR, dz. XI, sygn. 17, s. 30–34.

⁸⁵ [S. a.] List Aleksieja do B. Wojtechowicza: „Што тв(ая) м(ил)о(с)ть рачил перvei сего мене жедать, абых тв(оя) м(ил)о(с)ть уряд Коидановъ упросил, ино рач ведат, иж вжо пани ее м(ил)о(с)ть тв(оеи) м(ил)о(сти) дала Коидановъ. А што ся дотычетъ дворцовъ, я ся буду о то працават, иж тв(оеи) м(ил)о(сти) и тыи дворцы упрощу”; SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 95.

⁸⁶ Listy. 2001, nr 321, s. 376; Ragauskienė R. 2002, s. 385–387.

⁸⁷ Ragauskienė R. 2002, s. 387.

⁸⁸ Volungevičius V. 2015, s. 221–233; Frejlich K. 2022, s. 58. Więcej na temat tych urzędników np. w Wilnie zob. Ragauskienė R. 2010.

⁸⁹ AGAD, TzML, sygn. IVB. 24, s. 70.

⁹⁰ RA, Ss 3, Ex, sygn. E8610:2.

⁹¹ Dokumenty. 1897, s. 92.

⁹² Na przykład: 14 czerwca 1533 r., list O. Gasztołda: „Наместнику н(а)ш(о)му любецкому, тому, которого тых часов намесником на тот замок наш пошлемъ”; SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 49.

⁹³ 10 marca 1538 r., list Zofii Gasztołd do jej namiestników: wołożynskiego, kojdanowskiego, rubeżewskiego i starynskiego: „до служебника н(а)шого Скумина Лвовича къ Середопостю до Мозыра, а от тол до Остря, и тамъ при нем мешкали и его послушни были, до тых часов, поки он тот замок н(а)шъ заробитъ”; SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 39.

⁹⁴ 30 czerwca 1533 r., list O. Gasztołda do mieszczan i ludzi lubeckich: „Тыми разы писал к нам наместник наш любецкий Баллар, иж мост замку н(а)шог(о) Любеча сказал ся, по котором деи не есть безпечное хожене. А к тому деи на замку ку обороне: каменя, колод, коля — ни чого нет. А вы деи тог(о) мосту оправляти и каменя, колод, коля возити не хочете”; SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 14.

⁹⁵ 30 lipca [s. a.], list Zofii Gasztołd: „Што пишеш до нас, поведаючи нам о доилиду, иж он роботы н(а)шое замковое не пилен, едно корчмы велми пилен. А так же бы еси его казал поимати и дати у твердост, покы он даст по себе добрую паруку, тогда ты его выпустъ. А за данину он мает корчму свою волную, тог(о) ему досыт. И теж пишеш о пушкаря, иж быхмо казали з нег(о) личбу взяти, по чому он на год мостъ каменей дает. И мы о том писали до Яна Волменског(о), абы поспол с тобою личбу с пушкаря взял”; SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 100.

IV. Architektura zamków

Na podstawie zastosowanego materiału budowlanego zamki Gasztołdów pogrupować można na dwa typy — murowane i drewniane⁹⁶. Pierwszą grupę reprezentują obiekty w Gieranonach i Rokanciszkach, które dodatkowo pełniły funkcje rezydencjonalne⁹⁷. Do drugiej należały siedziby w Daugieliszkach, Kojdanowie, Lubeczu, Ostrze, Radoszkowiczach, Szklowie i Tykocinie.

Wydaje się, że najbardziej reprezentacyjne było założenie w Gieranonach, zaprojektowane na planie kwadratu (27 × 27 m) i wzniesione na sztucznym kopcu⁹⁸. Przy wewnętrznej, południowej ścianie znajdował się murowany dom zamkowy. To o jego zawalonych piwnicach („sklepach”) wspomniano prawdopodobnie w inwentarzu z 1687 r.⁹⁹ Według opisu z roku 1784, zamek miał „niegdyś 4 wysokie baszty po rogach, jedną salę i trzy pokoje oraz sklepy na 2 kondygnacje”¹⁰⁰. O czterech narożnych wieżach pisał też Marian Morelowski w 1939 r., jednak nie można wykluczyć, że korzystał on z mapy WKL z roku 1613, autorstwa Tomasza Makowskiego¹⁰¹, na której znajduje się schematyczny rysunek zamku w Gieranonach. Być może przypominał on oryginalny obiekt, a widoczne na nim wieże przedstawiały elementy fortyfikacji wzniesionych na ziemnym wale. Ich reliktów częściowo zidentyfikował w terenie M. Tkaczou. W jego opracowaniu brak jednak dokumentacji rysunkowej odsłoniętych murów oraz ich rozwarstwienia chronologicznego, w związku z tym nie jest pewne, jakie elementy architektoniczne zostały wówczas zarejestrowane¹⁰². Badacz sporządził graficzne rekonstrukcje wyglądu zamku, które obecnie należy traktować z ostrożnością¹⁰³, podobnie jak zaproponowaną przez niego interpretację formy obiektu w czasach Gasztołdów i jej późniejszej modernizacji¹⁰⁴.

Dom zamkowy został otoczony wałem ziemnym o wysokości 9–10 m¹⁰⁵ oraz mokrą fosą. Z opisu z 1784 r. wiadomo, że jej głębokość sięgała 6 łokci (tj. 3,9 m)¹⁰⁶, natomiast całe założenie zajmowało powierzchnię ok. 1,5 ha¹⁰⁷ (ryc. 4). Ziemne umocnienia wraz z murowaną rezydencją zapewne powstały z inicjatywy Olbrachta Gasztołda¹⁰⁸.

⁹⁶ Analiza architektury zamków gasztołdowskich w porównaniu do innych założeń obronnych Wielkiego Księstwa Litewskiego i Królestwa Polskiego jest zagadnieniem obszernym, które — ze względu na ograniczenia objętości tekstu — nie zostało uwzględnione w niniejszym opracowaniu.

⁹⁷ Ryčkov A., Karalius L. 2022, s. 77–79.

⁹⁸ Tkačou M.A. 1978, s. 76.

⁹⁹ „Zamek murowany barzo nadruinowany bez pokrycia, w tym zamku sklepy wszystkie zrujnowane, piwnicę bez drzwi niektóre mogą się naprawić, drugie całe pozawalane”; LVIA, f. 11, ap. 1, nr 1455, k. 2. Anton Bryl zwrócił uwagę, że M. Tkaczou popełnił błąd, utożsamiając drewniany dom, który według inwentarza z 1560 r. znajdował się we dworze obok zamku, z kamienicą zamkową; zob. Bryl’ A.F. 2016, s. 128.

¹⁰⁰ Kolendo-Korczakowa K. 2006, s. 11.

¹⁰¹ Morelowski M. 1939, s. 226–228.

¹⁰² Tkačou M.A. 1978, s. 74–79.

¹⁰³ Morelowski M. 1939, ryc. na s. 13, 14; Abramauskas S. 1963, ryc. 14; Tkačou M.A. 1978, ryc. 42, 44.

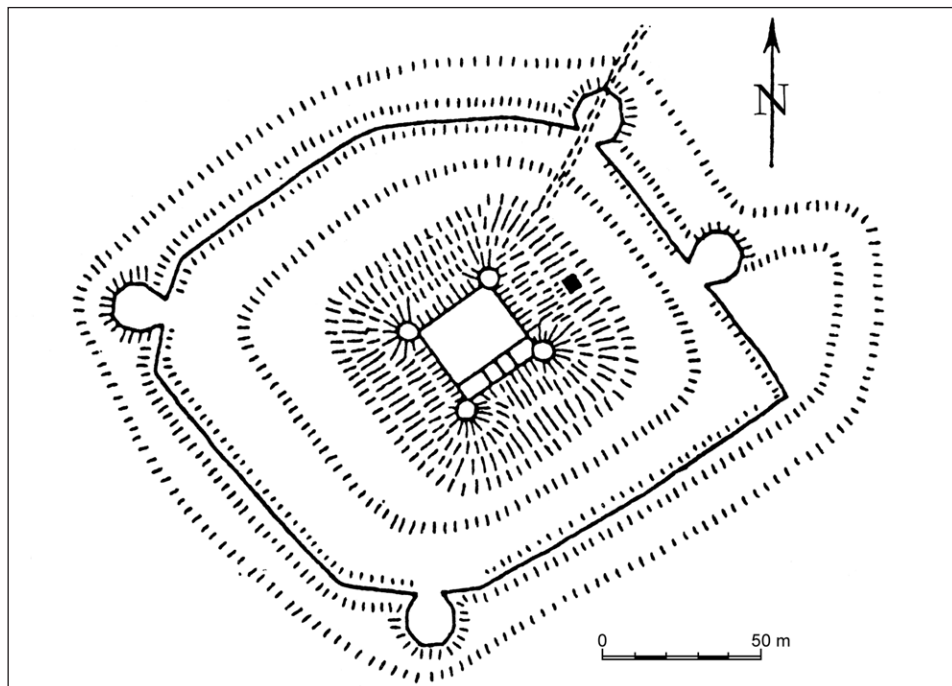
¹⁰⁴ Prawdopodobnie w 1569 r. zamek wymagał już remontu (być może zniszczony przez pożar), ponieważ Zygmunt August nakazał miejscowemu staroście Jakubowi Piaseckiemu: „теслями оныи замокъ Кгереноиньскийи знову робити а иншого будованья старого поправляти”; Metrika. 2001, nr 38, s. 58–59. W dokumencie wspomniano tylko o cieślach i pracach ciesielskich, nie ma natomiast informacji o robotach murarskich.

¹⁰⁵ Tkačou M.A. 1978, s. 75.

¹⁰⁶ Kolendo-Korczakowa K. 2006, s. 11. Według zarządzenia z roku 1766 łokieć litewski liczył 0,6496 m.

¹⁰⁷ Powierzchnia została wyliczona na podstawie zdjęcia satelitarnego zamieszczonego na portalu Google Maps. Obliczono ją od górnej krawędzi wału. Według M. Tkaczoua, długość wału wynosiła 700 m — zapewne badacz dokonał pomiarów od poziomu fosy.

¹⁰⁸ Podobne rozwiązanie systemu defensywnego z pierwszej połowy XVI w. bez elementów flankujących zastosowano w niedalekim Gródku Pietkowskim (nazywanym również Gródkiem Pieczkowskim lub Jarad Horodkiem) należącym do podczaszego litewskiego Jana Radziwiłła. Wzniesiono tam drewniany zamek wokół którego usypano szeroki wał; zob. Tkačou M.A. 1978, s. 75; Volkaū M.A. 2020, s. 101. Ponadto informację

Ryc. 4. Gieranony. Rekonstrukcja planu zamku Gasztoldów, za: Tkačou M. 1977, s. 75

Na podstawie wyników prac M. Tkaczoua wiadomo, że wzdłuż krawędzi wału znajdowała się ceglana ściana, którą już w drugiej połowie XVII w. zaczęto rozbierać¹⁰⁹. W jej narożach stały baszty. Jedna z nich była w planie wieloboczna, a długość jej zewnętrznej obwodu wynosiła 25 m¹¹⁰, przy średnicy nieprzekraczającej 8 m. Wydaje się, że konstrukcja ta wraz z niewielkim, ziemnym protobastionem flankującym kurtynę wału w rejonie bramy powstała prawdopodobnie później, w czasach gdy obiekt należał już do Zygmunta Augusta.

Budowa ziemnych fortyfikacji wokół zamku gieranońskiego w czasach Olbrachta związana była z potrzebą jego zabezpieczenia przed realnym zagrożeniem ze strony Tatarów. Ich częste rejsy aktywizowały do inwestowania w budownictwo obronne w tym regionie, m.in. w Wilnie, gdzie po ataku w 1503 r. zaczęto budowę murów miejskich¹¹¹. Groźba zagonów spowodowała także przeprowadzenie na początku XVI w. modernizacji fortyfikacji zamków w Nowogródku¹¹² i Lidzie¹¹³.

o pracach ziemnych prowadzonych w tym samym okresie przy zamku w Kojdanowie też można łączyć z budową ziemnych umocnień obronnych — por. 14 sierpnia, [s. a.], List do Zofii Gasztold od jej dworzana Jurija Kołuczowa: „Копачи вжо, м(и)л(о)стивая пани, роботу почали робити, нижли тыи врядники в(а)ш(о)е м(и)л(ости) сполна луден к роботе не посылають”; SPb II RAN, f. 124, op. 1, sygn. 107.

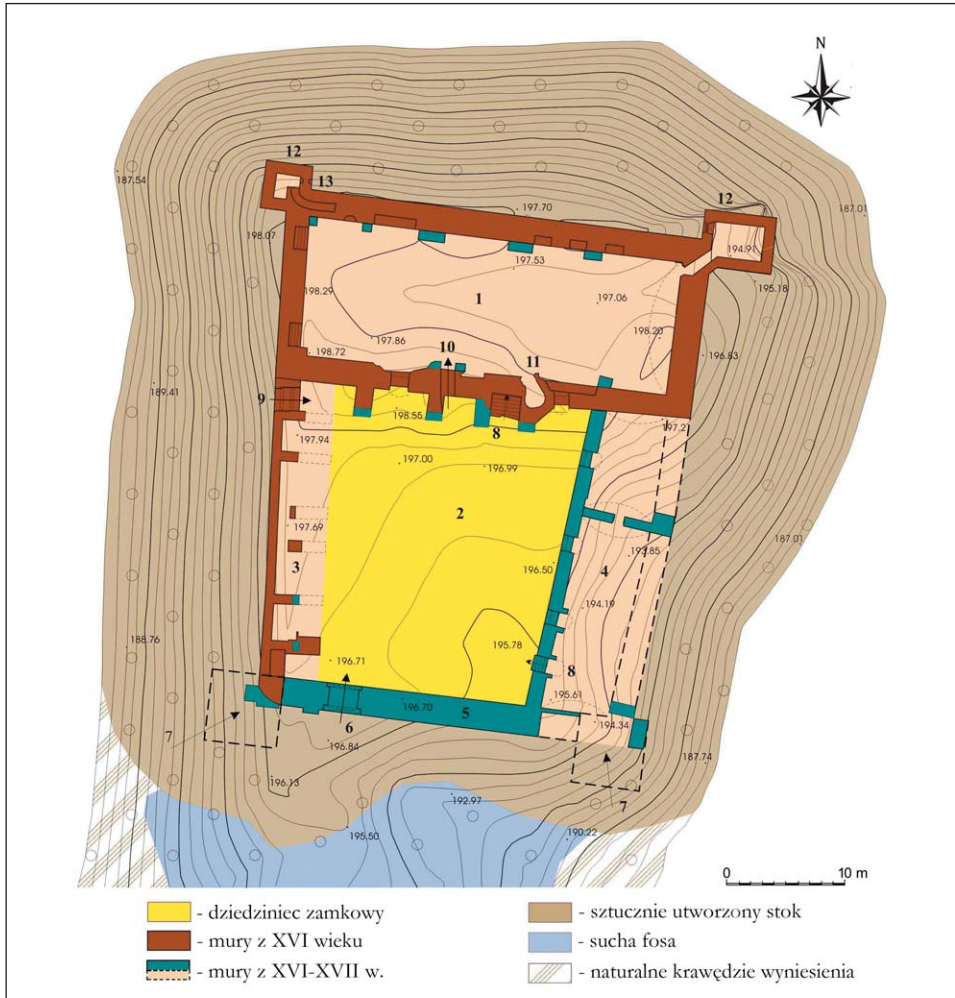
¹⁰⁹ „Ten zamek wkoło wałem z ziemią y murem z kamienia y cegły obwiedziony, którego muru od miasta część wybrana”; zob. LVIA, f. 11, ap. 1, nr 1455, k. 2.

¹¹⁰ Tkačou M.A. 1978, s. 76–77, ryc. 43.

¹¹¹ Ochmański J. 1960, s. 369; Valionienė O. 2023, s. 170–173.

¹¹² Tkačou M.A. 1978, s. 49. Przez Nowogródek wiodły główne szlaki handlowe z południa kraju w kierunku stolicy, a jeden z nich przechodził przez Gieranony; por. Metryka. 2003a, nr 21, s. 68; Metrika. 2008, nr 849, s. 360; AGAD, AR, dz. X, sygn. 781, s. 20.

¹¹³ Zamek w Lidzie zabezpieczał trakt prowadzący do Wilna. Na przeprowadzenie prac modernizacyjnych w Lidzie na początku XVI w. wskazują pośrednio informacje o puszkarzach lidzkich; por. Metrika. 1903, nr 397,

Ryc. 5. Rokanciszki — reliktu murowanych fundamentów zamku z XVI–XVII wieku odsłonięte w czasie badań archeologicznych w latach 2008–2010: 1 — dom zamkowy; 2 — dziedziniec; 3 — strażnica; 4 — arsenał; 5 — mur obronny; 6 — brama wjazdowa; 7 — przypuszczalne położenie wieży; 8 — schody do piwnicy; 9 — boczne wejście na dziedziniec; 10 — wejście do domu zamkowego; 11 — klatka schodowa; 12 — wieża; 13 — otwór strzelniczy, za: Zalepügienė A., Žilinskas R. 2011, s. 214

Druga murowana rezydencja Gasztołdów znajdowała się w Rokanciszkach. Zamek zbudowano na wysokim wzgórzu nad rzeką Wilejką. Przeprowadzone tu prace archeologiczne pozwoliły na wyróżnienie dwóch faz robót budowlanych (ryc. 5): w pierwszej połowie XVI w. i w końcu XVI–początku XVII w. W pierwszej z nich z inicjatywy Gasztołdów wzniesiono w północnej części wyniesienia głównej, dwukondygnacyjny budynek mieszkalny. Miał on wymiary 36,5 × 15,6 m i zaopatrzony był w dwie kwadratowe baszty narożne (większą od

s. 1124; *Metrika*. 2002, nr 489, s. 278; oraz częściowo zachowane strzelnice w murach zamkowych, które umożliwiały użycie ręcznej broni palnej.

strony północno-wschodniej o wymiarach $6,6 \times 5$ m, a mniejszą od północno-zachodniej — $4,1 \times 4$ m). W części zachodniej dziedzińca wybudowano mur o długości 25,5 m, do którego dostawiony był jednokondygnacyjny budynek o szerokości 6 m. Według badaczy, pełnił on funkcję mieszkania dla straży lub służby¹¹⁴. W drugiej fazie prac budowlanych, zapewne już z inicjatywy nowego właściciela, dziedzińiec zamknięto murem od wschodu i południa¹¹⁵.

Podobne rozwiązania architektoniczne zastosowano też w tym czasie w innych rezydencjach magnatów litewskich. Na przykład w miejscowości Suderwa (ob. Sudervė) i Wirszyliszki (ob. Pilaitė, część miasta Wilna), na początku XVI w. murowany obiekt wznosił marszałek dworny Grzegorz Stankowicz Ościk¹¹⁶. Ulokowano go na wzgórzu, nad rzeką Suderwą (lit. Sudervė). Był to budynek o wymiarach 15×11 m z dwiema okrągłymi basztami w narożach i z dziedzińcem, który z trzech stron otaczał ceglany mur¹¹⁷.

Z kolei Iwan Semenowicz Sapieha po roku 1504 wybudował zamek w Ikaźni, prawie do końca XVI stulecia pozostającej ważnym majątkiem dla kodeńskiej gałęzi Sapiehów¹¹⁸. Powstałe tam murowane założenie o powierzchni 55×30 m usytuowano na wyspie na jeziorze Ikaźń. Przed głównym budynkiem mieszkalnym (o wymiarach 20×18 m) znajdował się dziedzińiec otoczony murem, któremu towarzyszyły dwie wieże. Pierwszą, drewnianą, ulokowano na ziemnym kopcu w rejonie południowego narożnika budynku. Drugą, o pięciobocznym przekroju, wymurowano przy wschodniej ścianie obwodu obronnego¹¹⁹.

Powyższe przykłady dowodzą, że od początku XVI w. w WKL zachodziły istotne zmiany w zakresie prywatnego budownictwa obronnego. Zamożni magnaci, wznosząc trwałe, okazałe i kosztowne siedziby, starali się w ten sposób podnieść status swoich rodów. Budowle miały być odzwierciedleniem zarówno ich możliwości finansowych, jak też aspiracji. Na podstawie dotychczas zgromadzonych danych można stwierdzić, że na Litwie u progu okresu wczesnowożytnego tylko Gasztołdowie podjęli się budowy co najmniej dwóch murowanych zamków w jednym czasie (nie licząc kamienic w miastach). Wiele lat później, dopiero pod koniec XVI w., Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” prowadził równocześnie dwie duże inwestycje, modernizując zamek w Mirze i budując nową fortecę w Nieświeżu¹²⁰.

Kamienno-ceglane budowle o funkcjach mieszkalno-obronnych wciąż były rzadkością w WKL pod koniec XV i na początku XVI w. Znacznie częściej wznoszono założenia z drewna. Te ostatnie również przeważają wśród zamków należących do Gasztołdów; dodatkowo można je podzielić na zbudowane na surowym korzeniu oraz wznoszone na terenie średniowiecznych ruskich grodów. Do pierwszej grupy należą cztery zamki, w: Daugieliszkach, Lachowiczach, Radoszkowiczach i Tykocinie. Wzniesiono je w związku z tworzeniem nowych centrów poszerzających się włości. Zlokalizowane były zarówno w dużym oddaleniu od litewskiej stolicy (na terenach przygranicznych Litwy właściwej), jak i w jej pobliżu. Mimo, że miały kilka wspólnych cech, trudno mówić o ich zestandaryzowaniu pod względem architektonicznym.

¹¹⁴ Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2009; Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2011; Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2012.

¹¹⁵ Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2009; Zalepūgienė A., Žilinskas R. 2012, s. 215–216; Baubonis Z., Zabiela G. 2019, s. 75.

¹¹⁶ Historyczna nazwa miejscowości Suderwia, Wirszyliszki, Suderwia-Wirszyliszki. W XVI w. zamek był w władaniu rodów Ościkowiczów i Hlebowiczów. Zachowały się jego inwentarze z lat 1648 i 1649; RGADA, f. 1603, op. 4, nr 1744. Uważa się, że został zniszczony w 1655 r., gdy wojska moskiewskie zdobyły Wilno. Na początku XIX w. ten majątek nosił nazwę „Zameczek alias Suderwa Murowana”; AGAD, Zmzp, sygn. 25, s. 39. Więcej o przeprowadzonych badaniach archeologicznych zob. Baubonis Z., Zabiela G. 2019, s. 64–67; Kiniulis D. 2022.

¹¹⁷ Baubonis Z., Zabiela G. 2019, s. 66; Kiniulis D. 2022.

¹¹⁸ Sapiehowie. 1890, s. 6–22.

¹¹⁹ Tkačou M.A. 1978, s. 73–74.

¹²⁰ Tkačou M.A. 1991, s. 11–12; Bernatowicz T. 1998, s. 30–37; Volkaū M.A. 2020, s. 104–106.

Lokowano je na nizinach, gdzie w celu zwiększenia walorów obronnych wykorzystywano naturalne warunki terenowe, zwłaszcza szerokie doliny rzeczne. Najlepszym przykładem takiego rozwiązania jest zamek w Radoszkowiczach, który według inwentarza 1549 r. stał na podłużnym kopcu ziemnym u zbiegu rzek Hujki i Wiazynki i oblany był ich wodami¹²¹. Kopiec otoczony wodą wspomniany jest również w opisie zamku w Daugieliszkach z 1554 r.¹²² Z kolei założenie w Lachowiczach/Sidorowie prawdopodobnie zbudowano przy stawie na rzece Darwie (ob. Wiedźma), a już na początku XVII w. wzniesiono twierdzę bastionową¹²³. W Tykocinie zamek ulokowano pośrodku szerokiej doliny Narwi, na naturalnym, piaszczystym wyniesieniu, w połowie długości doliny rzecznej. Istotny element defensywny tworzyło kilka koryt meandrującej tam Narwi¹²⁴.

Informacje na temat budowli w Radoszkowiczach, czerpane z niewyróżniającego się szczegółowością inwentarza z 1549 r., były dotychczas różnie interpretowane przez historyków¹²⁵. Główny element obronny stanowiły tam cztery trój- lub czterokondygnacyjne wieże, pomiędzy którymi znajdowały się drewniane ściany z horodniami¹²⁶, zwieńczone blankami¹²⁷. Na podstawie danych z inwentarza można obliczyć długość obwodu tamtejszych umocnień obronnych. Wynosił on co najmniej 125 sążni (tj. 245 m) i zamykał obszar o powierzchni 0,5 ha¹²⁸. Było to nieregularne założenie, zbliżone kształtem do „statku” (rus. *корабль*) i o zróżnicowanej długości poszczególnych ścian (składały się z 12, 19, 11 i 13 horodni). Podobnie jak w przypadku pozostałych opisywanych tu drewnianych fortec, przy jego budowie nie korzystano z zasad geometrycznego rozplanowania¹²⁹. Poza militarnymi zamek miał też wyraźnie rezydencjonalne cechy. Świadczy o tym dwupiętrowy drewniany „pałac” z zewnętrznym gankiem. Pomieszczenia znajdujące się na obu jego piętrach były rozlokowane w podobny sposób: pośrodku sień, z którą sąsiadowały tzw. „świetlice” (izby mieszkalne), a z nimi łączyły się mniejsze pomieszczenia zwane „komorami”¹³⁰. Na podstawie zamieszczonego w inwentarzu opisu można wskazać

¹²¹ „Межы двема ставы, которие ставы на рекахъ Гуи а на Вязыни, на копцы сыпаномъ збудованъна кышталтъ корабля; около всего замку тые два ставы облили”; *Dokumenty*. 1897, s. 90.

¹²² „Замок Довькяглискин, якое будованье в нимъ, то[...] есть збудованъ на копцыу ставу тот замок околь”; AGAD, Zmnp, sygn. 251, s. 1.

¹²³ W 1618 r. w czasie budowy nowego założenia wspomniano o starym pałacu, który znajdował się gdzieś w pobliżu. Zapewne budynek ten stał na terenie zamkowym; por. Volkaŭ M.A. 2014, s. 352.

¹²⁴ Ówczesne rozlewiska Narwi w tym rejonie obrazują archiwalne mapy, np. mapa z 1790 r., tzw. Kruzszewsky'ego — *Grundriss von der Stadt Tykocyn und der umliegenden Gegend in der Woywodschaft Bielsk in Podlachien*; zob. Bis M., Bis W. 2015, s. 54–55; mapa z 1808 r.; Karte. 1808. Textor J.H., Sotzman D.F., *Topographisch Militärische Karte vom vormaligen Neu-Ost preussen oder dem jetzigen Nördlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District* (<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/557332/edition/476133/content>, dostęp 26.02.2023).

¹²⁵ Mitānin A.Ā., Varaksin N.V. 1960, s. 206–208; Ākimovič Ū.A. 1991, s. 280–282.

¹²⁶ Rodzaj drewnianego przeszła składającego się na ścianę/mur drewnianego zamku, występujący głównie na ziemiach ruskich i litewskich. Terminem tym określano również umocnienia złożone z dwóch równoległych drewnianych ścian. Przestrzeń między nimi wypełniona była gliną, piaskiem lub kamieniami, a lica pokryte polemą; zob. Adamczyk J.L. 2004, s. 61–62.

¹²⁷ W inwentarzu wspomniano o pięciu wieżach i czterech przeszłach ścian. Korzystając z tych samych danych, Anatolij Mitianin i Nikołaj Waraksin uznali, że jedna z wież znajdowała się na dziedzińcu. Takie rozwiązanie architektoniczne jest mało prawdopodobne, tym bardziej, że nie są znane podobne budowle na terenie WKL; zob. Mitānin A.Ā., Varaksin N.V. 1960, s. 207–208. Inną propozycję, według nas bardziej możliwą, przedstawił Jurij Jakimowicz. Uznał on, że w obwodzie obronnym funkcjonowały cztery wieże, lecz jedna z nich została w inwentarzu wspomniana dwukrotnie; zob. Ākimovič Ū.A. 1991, s. 281–282.

¹²⁸ W inwentarzu odnotowano, że wieża bramna miała 10 sążni, a wieża z kaplicą — 5 sążni. Nie podano szerokości pozostałych dwóch wież. Długości czterech przeszł ścian kurtynowych wynosiły odpowiednio: 20, 40, 22 i 28 sążni.

¹²⁹ Ākimovič Ū.A. 1991, s. 281.

¹³⁰ Ākimovič Ū.A. 1991, s. 282.

lokalizację tego budynku. Wynika z niego, że główny dom mieszkalny mógł być elementem obwodu obronnego, a okna umieszczone były „od stawu”¹³¹. Wieże po obu stronach domu głównego były z nim powiązane funkcjonalnie. W lewej, o długości 5 sążni (ok. 10 m), na drugiej kondygnacji urządzono kaplicę¹³², natomiast w prawej, na drugim poziomie, znajdował się skarbiec, a na trzecim — część mieszkalna. Możliwe, że obie wieże łączył z „pałacem” ganek, który umieszczono wzdłuż muru obronnego. Dolne kondygnacje obu wież pełniły funkcje gospodarcze, natomiast najwyższe przystosowane były do prowadzenia obrony i przechowywano tam większość broni zamkowej.

W inwentarzu znaleźć można również informacje o pozostałych dwóch wieżach, z których jedna miała w planie wymiary 10×4 sążnie (19,9×7,8 m). W jej przyziemiu znajdowała się brama z mostem zwodzonym. Drugą kondygnację zajmowały pomieszczenia mieszkalne, a trzecia i czwarta pełniła funkcje obronne. Od najwyższego czwartego poziomu zmieniał się kształt wieży. Z czworobocznej stawała się „okrągłą”. Dodatkowo zaopatrzona była w dookólny ganek, a wieńczył ją dach — „bania z białym żelazem”¹³³. Podobnie wyglądała czwarta, trzykondygnacyjna wieża, którą zapewne ze względu na formę nazywano „okrągłą”. Jako magazyn wykorzystywano pomieszczenie zlokalizowane we wnętrzu jednej z horodni, gdzie przechowywano proch. Z późniejszych źródeł wiadomo, że po przejściu zamku przez władcę, zobowiązał on mieszczan do utrzymywania w dobrym stanie „swoich” horodni, na wypadek zagrożenia wojną. Przypuszczalnie obowiązek taki mieli już mieszkańcy Radoszkowicz za Gasztołdów, w zamian za możliwość schronienia się w obrębie obiektu¹³⁴. Według wspomnianego inwentarza „przed zamkiem” stał budynek gospodarczy — świreń¹³⁵, w którym przechowywano broń palną, a także „świeliczka” horodniczego i piwnica.

O zabudowie zamku w Daugieliszkach informują inwentarze z lat 1553 i 1554¹³⁶. Sporządzono je ponad 10 lat po wygaśnięciu rodu Gasztołdów, można więc zakładać, że ich stan uległ w międzyczasie pewnym zmianom. Opis budynków daje jednak podstawy do przypuszczenia, że część z nich powstała co najmniej dekadę wcześniej. Wskazują na to m.in. ściany „z oblaniami” (czyli zaopatrzone w blanki) i określenie jednej z wież i kilku domostw jako „stare”. Na dziedzińcu stało pięć budynków mieszkalnych w złym stanie (bardzo stare, jeden „zrujnowany”, a dwa już się „obaliły”), cztery z nich na „podkleciach”¹³⁷. Trzy domy uznano za „wielkie”, przy

¹³¹ Podobne rozwiązanie odnotowano w zamku w Ręczycy nad Dnieprem. Na odwzorowaniu tej warowni z połowy XVII w. widać galerię nad ścianą obronną od strony rzeki, co może wskazywać na istnienie tu „pałacu” mieszkalnego. W wieżach stanowiących elementy umocnień obronnych zamków w Ręczycy i Radoszkowiczach ulokowano zaś cerkwie lub kaplice; zob. Golubeŭ V., Volkaŭ M.A. 2014, s. 12.

¹³² W inwentarzu użyto w języku ruskim terminu „kaplica” (*каплиця*); nie można z całą pewnością stwierdzić, czy była to kaplica prawosławna czy katolicka. Zofia pochodziła z prawosławnej rodziny książąt Wierejskich, a jej przodkowie należeli do dynastii Paleologów. Wiadomo jednak o dwóch katolickich kapelanach na jej dworze. Pierwszy, Ambroży; [S. a.]. SPb II RAN, f. 124, op. 1, sygn. 122, a drugi Ołeksy Senicki, wspomniany 16 marca 1543 r.; Ališauskas V. 2009, nr 158, s. 43. Również przed śmiercią w 1548 r. Zofia zamówiła u Jana Ulrycha Hozjusza dwa kamienne nagrobki dla siebie i swojego syna: *ye[d]en marmorowy, a drugi byali*. Nagrobki miały zostać wykonane w Krakowie. Niewykluczone, że wraz z synem miała zostać pochowana obok męża w kaplicy gasztołdowskiej w katedrze wileńskiej. Niestety, nie zachował się żaden ślad świadczący o zrealizowaniu tego zlecenia; RA, Ss 3, Ex, sygn. E8604, s. 89. Więcej o Zofii i jej pochodzeniu zob. Wolff J. 1895, s. 549–550; Railaitė A. 2007, s. 17–20.

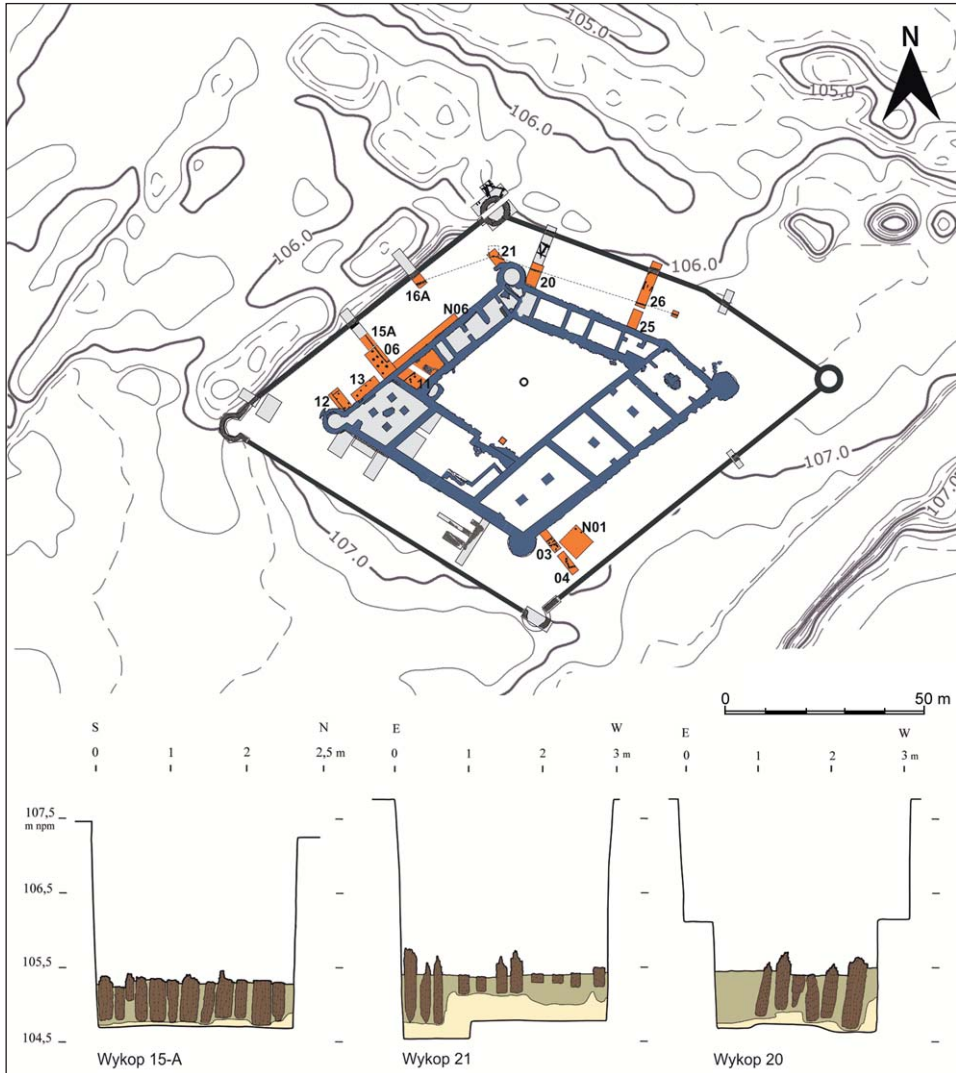
¹³³ Dokumenty. 1897, s. 91.

¹³⁴ Miscellanea. 2015, s. 287.

¹³⁵ Może to oznaczać budynek gospodarczy, spichlerz, lamus lub magazyn; Słownik. 1966, s. 1366.

¹³⁶ Dokumenty. 1897, s. 120–121; AGAD, Zmnp, sygn. 251.

¹³⁷ Podklecie — podwalina budynku; Gloger Z. 1907, s. 98. Budowa domów „na podkleciach” miała długą tradycję, wywodzącą się jeszcze z dawnej Rusi. Poświadczone archeologicznie, najwcześniejsze budynki w tej konstrukcji na Litwie pochodzą z XIII w. Ich relikty odsłonięto na terenie Dolnego Zamku w Wilnie; Tautavičius A. 1964, s. 178–179. W dobrach szlacheckich wznoszono je nawet do połowy XVII w.; Dambrauskaitė N. 2019, s. 66, 69–70.

Ryc. 6. Tykocin. Lokalizacja wykopów archeologicznych z relikwiami drewnianych konstrukcji zamku gasztołdowskiego (kolor żółty) odsłoniętych w czasie badań w latach 2001–2007.

Poniżej widok częstokołu w wybranych wykopach (oprac. W. Bis)

czym jeden określono jako „dawny”, zaś dwa jako nowe. Wszystkie cechowało analogiczne rozplanowanie: pośrodku sień, która wiodła do sąsiednich dwóch izb. Nowa była też druga z wież, pełniąca funkcję bramy. W następnym inwentarzu, pochodzącym z 1554 r., zabudowania nazwano „dworami”, co może świadczyć, że służyły do mieszkania urzędnikom lub załodze zamkowej. Brak zaś wzmianki o domu właścicieli¹³⁸.

Nie dysponujemy żadnymi opisami siedziby Gasztołdów w Tykocinie. Wiemy, że usytuowana była na wyniesieniu, zwanym w źródłach „kępą narwiańską”. Znajdowała się na

¹³⁸ Dokumenty. 1897, s. 120–121; AGAD, Zmnp, sygn. 251, s. 1.

przeciwległym, w stosunku do miasta, brzegu głównego nurtu rzeki. Sąsiadowała zaś z wyspą zajęta przez klasztor bernardynów (także gasztołdowskiej fundacji). Mimo złego stanu zachowania późnośredniowiecznych i wczesnonowożytnych relikwów ustalono, że powierzchnia użytkowa tamtejszego zamku wynosiła co najmniej 0,3 ha¹³⁹. Obronę zapewniała palisada zbudowana przynajmniej częściowo z dwóch rzędów pionowych, drewnianych słupów¹⁴⁰ (ryc. 6). Prawdopodobnie zaopatrzona była w elementy flankujące. Jeden z nich odsłonięto w północnej części wyniesienia. Była to niewielka baszta, zapewne czworoboczna, o powierzchni ok. 4,5–5,0 m² (długość jednej ze ścian wynosiła 2,2 m). Odsłonięte, spalone relikty nadziemnej części tej konstrukcji, tj. zwęglone słupy, deski i przepalona glina, zalegające poza jej obrysem wskazują, że mógł to być obiekt jeszcze większych rozmiarów.

Kres funkcjonowania tykocińskiego zamku Gasztołdów na kępie narwiańskiej został dobrze udokumentowany, zarówno w źródłach archeologicznych, jak i pisanych. Nastąpiło to w wyniku pożaru, który miał miejsce w 1519 r.¹⁴¹ Pogorzeliśko rozgarnięto i wyrównano. Nie wiadomo jednak, kiedy dokładnie przeprowadzono te prace. Mogło to nastąpić jeszcze za Gasztołdów, bądź w niedługim czasie po przejściu ich dóbr przez Zygmunta Augusta i wiązać się z realizacją planów postawienia w tym samym miejscu murowanej budowli.

Poza zamkami powstałymi w nowych lokalizacjach, Gasztołdowie dysponowali także założeniami wzniesionymi w miejscach starych grodów ruskich, niegdysiejszych centrów księstw dzielnicowych, przeważnie usytuowanych na brzegach ważnych rzek. Jeden z takich obiektów położony był nad Desną w miejscowości Oster. Na podstawie badań archeologicznych ustalono, że warownia zajmowała obszar ok. 0,7 ha¹⁴². W inwentarzu z 1552 r. odnotowano, że jej dziedziniec miał wymiary 31 × 37 sążni, tj. ok. 0,4 ha¹⁴³.

Podobnej wielkości był naddniestrzański zamek w Lubeczu. Umieszczony na wysokim brzegu rzeki (35–36 m wysokości), zajmował obszar o długości 110 m i szerokości od 30 do 42 m, czyli maksymalnie 0,46 ha¹⁴⁴. Dwa kolejne założenia znajdowały się w Kojdanowie i Szklowie. Pierwsze z nich, według inwentarza z roku 1588, zajmowało powierzchnię 20 prętów, tj. ponad 0,4 ha¹⁴⁵, czyli zbliżoną do ustaleń metodami archeologicznymi — ok. 0,48 ha (60 × 80 m)¹⁴⁶. Znacznie mniejszy był zamek w Szklowie; jego dziedziniec miał wymiary 60–64 × 30–57 m, czyli poniżej 0,3 ha. Od strony lądu zabezpieczał go wał ziemny o wysokości 4,5–5,0 m¹⁴⁷.

Zachowane lustracje dostarczyły też danych na temat stanu technicznego zabudowań poszczególnych założeń. Inwentaryzator, wizytujący w 1552 r. budowlę w Ostrze, odnotował brak dbałości i solidności przy jej wznoszeniu jeszcze w czasach Olbrachta Gasztołda. Pewne prace remontowe zostały przeprowadzone dopiero po zmianie stanu własnościowego w 1549 r. Założenie było przy tym dość dobrze zabezpieczone przed atakiem i zaopatrzone w wieże. Obwód obronny, a prawdopodobnie jego część, składał się z horodni; odnotowano ich 30, z czego osiem było nowych. Wieź było pięć, w tym jedna nowa. Na dziedzińcu zamkowym, obok starej opusz-

¹³⁹ Odsłonięto dwa fragmenty palisady. W części zachodniej jej długość wynosiła co najmniej 60 m, a w północnej nie mniej niż 50 m. Zakładając, że wszystkie zarejestrowane w wykopach badawczych zabudowania znajdowały się wewnątrz obwodu obronnego, to wówczas założenie zajmowałoby dwukrotnie większą powierzchnię, tj. ok. 0,6 ha.

¹⁴⁰ Taki rodzaj częstokołu nazywany jest palanką, por. Bogdanowski J. i in. 1994, s. 7–8.

¹⁴¹ Bis M., Bis W. 2015, s. 24–25.

¹⁴² Bondar' A.N. 2016, s. 191.

¹⁴³ Arhiv. 1886, s. 593. Sążeń litewski w 1766 r. był równy 1,9482 m.

¹⁴⁴ Bondar O. i in. 2015, s. 49.

¹⁴⁵ AGAD, AR, dz. XXV, sygn. 1696, k. 16.

¹⁴⁶ Tkačou M.A. 1991, s. 47.

¹⁴⁷ Tkačou M.A. 1991, s. 138.

czonej, murowanej cerkwi, znajdowały się cztery „światliczki” (być może nieduże budynki mieszkalne, z tego trzy „na ziemi”, a jedna na podmurówce — „podrubie”), izba dla czeladzi oraz prochownia (nazwana w rejestrze „szpichlerzem dla prochów”)¹⁴⁸. Na tej podstawie można przyjąć, że był to obiekt użytkowy, pozbawiony funkcji rezydencjonalnych, który w razie zagrożenia mógł zapewnić bezpieczeństwo załodze i okolicznym mieszkańcom.

O sposobie zagospodarowania zamku w Lubeczu można formułować wnioski tylko na bazie wyników archeologicznych prac terenowych, prowadzonych w latach 1957–1960 pod kierunkiem Borisa Rybakowa. Badacze założyli, że w czasach Gasztołdów na dziedzińcu zamkowym istniała wieża mieszkalna typu donżon¹⁴⁹. Hipotezę tę poparto wzmianką o dwupiętrowej wieży w obrębie założenia zawartą w inwentarzu z 1606 r.¹⁵⁰ Naszym zdaniem, informacja z początku XVII w. dotycząca wieży umieszczonej nad przejazdem bramnym, która pełniła rolę strażniczą, a nie była wolnostojącą budowlą refugialną¹⁵¹. Brak jest natomiast podstaw do określenia charakteru tutejszej zabudowy w połowie XVI w. W przywoływanej lustracji z początku XVII stulecia, poza horodniami z blankowaniem¹⁵², jest też mowa o pięciu komorach „mieszczich”¹⁵³. Prawdopodobnie były to pomieszczenia, które służyły mieszczanom do przechowywania ich ruchomości w czasie zagrożenia. Podobną funkcję miały zapewne zabudowania zwane „klecie” (rus. *клету*)¹⁵⁴, wymieniane w opisie zamku w Starym Szklowie z 1577 r.¹⁵⁵

V. Zabudowania w sąsiedztwie zamków

Ze względu na ograniczoną powierzchnię użytkową charakteryzowanych tu obiektów obronnych część zabudowań, przede wszystkim gospodarczych, wznoszona była poza zasięgiem umocnień. Ich forma, liczba i informacje na temat stanu zachowania pozwalają wnioskować o wielkości zaplecza gospodarczego danego założenia, gdyż stanowiły one podstawę jego funkcjonowania. Takie rozwiązania znane były na obszarze WKŁ już w XV w., kiedy strefy zabudowy służebnej powstawały tam zarówno w sąsiedztwie zamków wielkksiążęcych, jak i możnowładczych¹⁵⁶.

W najstarszym znanym inwentarzu Gieranon, sporządzonym w 1560 r., czyli prawie 20 lat po śmierci Stanisława Gasztołda, pominięto opis samego zamku. W dokumencie uwzględniono tylko zespół budynków znajdujących się w jego pobliżu. Zły stan części z nich wskazuje, że zapewne powstały one za rządów dawnych właścicieli, natomiast opis pozostałych sugeruje, że zbudowane lub zmodernizowane zostały niedawno, najpewniej z inicjatywy kolejnego dysponenta — Zygmunta Augusta. Obszar, na którym skoncentrowane były omawiane zabudowania, obejmował 1 morgę 2 sznury i 4 pręty, czyli ok. 1,3 ha¹⁵⁷. Stały tam cztery domy: dwa na

¹⁴⁸ Arhiv. 1886, s. 592–593.

¹⁴⁹ Sitij Ū.N. 2010, s. 353–354; Sitij Ū., Kondrat'ev Ī. 2012, s. 16–17.

¹⁵⁰ „Wchodząc w zamek brama y wieża niemala ze dwiema piętami we dwie scienie budowana”; Sitij Ū.N. 2010, s. 351, 354; Sitij Ū., Kondrat'ev Ī. 2012, s. 17; AGAD, ASK, dz. LIV, sygn. 25, k. 32–32v.

¹⁵¹ Znane są też inne wzmianki o wieżach nad bramami w opisach zamków litewskich, np. w Grodnie, w rejestrze z 1578 r.: „Naprzód, wrota wielkie [...], przy tych wrociech wzwód, pod temi wroty turma [...], nad któremi wroty wieża”; Semănčuk G. 2013, s. 54.

¹⁵² Nie potwierdziły tego badania archeologiczne, które dowiodły, że w XVI–XVII w. wokół zamku znajdowała się palisada; por. Sitij Ū., Kondrat'ev Ī. 2012, s. 17–18.

¹⁵³ AGAD, ASK, dz. LIV, sygn. 25, k. 33.

¹⁵⁴ Kleta, klata — dom, nędznie sklecony budynek, pomieszczenie lub izba w złym stanie technicznym; zob. Linde S. 1951a, s. 151; Słownik. 1961, s. 724.

¹⁵⁵ Materiały. 1903, nr 181, s. 160.

¹⁵⁶ Dambrauskaitė N. 2019, s. 41.

¹⁵⁷ 1 morga litewska miała powierzchnię 0,72 ha i odpowiadała 3 sznurem lub 30 prętom. Por. Stamm E. 1938, s. 50; Skurat K. 1974, s. 40.

podmurówce (jeden zwany „wielkim”, drugi — „nowym”), trzy w konstrukcji na „podkleciach” (z czego dwa określono jako stare), dom „przy ziemi”¹⁵⁸ oraz kuchnia. Budynek wielki na podmurówce wyróżniał się też bogatym wyposażeniem wewnątrz, na przykład jedna ze świetlic miała „rospisy pozłociste”¹⁵⁹. Zapewne była to stosunkowo nowa inwestycja. Inne zabudowania nie były już tak okazałe, miały być przede wszystkim użyteczne.

Gieranoński dwór składał się z dwóch domów, a każdy z nich miał trzy izby (świetlicę, sieni i komorę). Całości dopełniały dwa inne budynki jednoizbowe, prawdopodobnie mniejsze, z czego jeden „przy ziemi”¹⁶⁰. Teren wokół kompleksu zabudowań był ogrodzony, a komunikację zapewniały trzy bramy i furta. W oddaleniu od budynków mieszkalnych stał browar, stodoła oraz dwie łaźnie. W większej łaźni, „nowej”, znajdowały się trzy pomieszczenia: sieni, świetliczka i izba łaźiebna.

Na obszarze należącym do opisywanego zespołu zabudowań mieścił się jeszcze dwór zarządcy, w którego skład wchodziły dwa domy. Jeden z nich zawierał trzy pomieszczenia (izbę, sieni i komorę) i stał na „podkleciu”. Ten archaiczny sposób budowy może wskazywać, że pochodził on z czasów Gasztoldów. Ponadto obok siedziby zarządcy stały dwa świrnie (jeden z nich stary), piekarnia oraz łącznie pięć stajen. Razem te zabudowania dworskie zajmowały 3 morgi (2,1 ha), z czego pod stajnie przeznaczono 1 morgę i 18,5 pręta (1,1 ha).

W innej części zlokalizowane były zabudowania gospodyni nazywanej w źródle „rykunią”¹⁶¹. Zamieszkiwała ona dom złożony z izby, sieni, izdebki oraz świrnia (składziku). Zapewne część tego budynku była w złym stanie technicznym, konstrukcję opisano bowiem jako „zgniłą”¹⁶². Wydzieloną część stanowiło gumno¹⁶³ wraz z kłunią¹⁶⁴ (szopą) i kolejnym świrnem. W sąsiedztwie dworu znajdował się ponadto: spory ogród owocowy, który zajmował powierzchnię 1 morgi i 15 prętów (1,1 ha), sad określony jako „pospolity” — 2 morgi i 5,5 pręta (1,5 ha) oraz rozległy zwierzyniec — 27 mórg i 20 prętów (19,7 ha)¹⁶⁵. Dzięki takiemu zorganizowaniu zaplecza siedziba mogła być w dużej mierze samowystarczalna pod względem zaopatrzenia w żywność. Tereny zielone oraz łaźnia służyły mieszkańcom do rekreacji.

Dość liczny, z przewagą funkcji magazynowych, był też zespół budynków należących do zamku w Radoszkowiczach. Oprócz wspomnianego wyżej magazynu broni palnej, domu hodowniczego oraz piwnicy — znajdowały się tam nieogrodzony dwór z domem stojącym „na ziemi”¹⁶⁶ i łaźnia, a w pobliżu browar, kuchnia oraz piekarnia. Podobnie jak w Gieranonach był tu również dwuizbowy dom gospodyni. Gospodarczą funkcję pełniły ponadto: trzy inne magazyny („świrny”), piwnica („pogreb”), trzy „kletki”¹⁶⁷ i trzy odryny (stodoły)¹⁶⁸. Kolejne zabudowania rozlokowano za stawem; znajdowało się tam gumno z kłunią (szopą), „jewją” i dwoma odrzynami¹⁶⁹. Różne terminy użyte w odniesieniu do budynków o podobnym zastosowaniu (jako stodoły, lamusy), wskazują zapewne na ich zróżnicowanie pod względem rozmiaru i konstrukcji lub na odmienne przeznaczenie.

¹⁵⁸ Prawdopodobnie chodzi o budynek bez drewnianego lub murowanego fundamentu.

¹⁵⁹ NGAB, f. 1732, op. 1, nr 6, k. 1296v.

¹⁶⁰ NGAB, f. 1732, op. 1, nr 6, k. 1296v–1297.

¹⁶¹ „Rykunia” — słowo pochodzenia litewskiego (*rykūnė*) od organizować, zarządzać (lit. *rikiuoti*); może też oznaczać gospodynię domową; Jurginis J. 1962, s. 97–98.

¹⁶² Odnotowane przy opisie budynków informacje o ich stanie mogą wskazywać, że wzniesiono je do obsługi rezydencji w czasach poprzednich właścicieli — Gasztoldów.

¹⁶³ Gumno — podwórze wraz z budynkami gospodarskimi lub budynek, w którym składowano zboże przed młóceniem, stodoła; Sławski F. 1955, s. 377; Słownik. 1960, s. 1366.

¹⁶⁴ Kłunia — regionalna nazwa szopy lub stodoły; Sławski F. 1958, s. 276.

¹⁶⁵ NGAB, f. 1732, op. 1, nr 6, k. 1297–1297v.

¹⁶⁶ Budynek składał się z trzech pomieszczeń — dwóch „świetlic” oddzielonych sienią.

¹⁶⁷ Zob. przyp. 154.

¹⁶⁸ Odryna — budynek w którym przechowuje się siano przez zimę; Słownik. 1963, s. 780–781.

Zamkowy folwark w Daugieliszkach wzmiankowany jest w relacji z przełomu 1553 i 1554 r. W tym czasie składały się nań: kuchnia, łaźnia, trzy stajnie oraz izba masztalera. Poza tym stał tu dwór namiestnika, w tym dwa domy, z tego jeden stary, o dwóch izbach, zbudowany na „podkleciu” oraz nowy z trzema pomieszczeniami — dwoma komorami i „świetlicą”¹⁷⁰. Do zabudowy dworskiej należały jeszcze, stojące osobno a niezbędne do wytwarzania pożywienia: kuchnia, piekarnia i browar. W obrębie zagrody gospodyni stał dom i niewielki magazyn („świwieniec”), zaś na terenie gumna kolejne pięć budynków: dwie stajnie, świerń, kłunia i osieć¹⁷¹. Większość z nich opisano jako stare. Być może w ciągu dekady, jaka minęła od śmierci ostatniego z Gasztołdów do momentu spisania dokumentu, wskutek zaniedbania stan tych zabudowań uległ pogorszeniu.

Informacje o zapleczu gospodarczym zamku Gasztołdów w Tykocinie czerpiemy jedynie z wyników badań archeologicznych. Choć lokalizacja założenia na niewielkiej kępie narwiańskiej ograniczała możliwości ulokowania w jego pobliżu rozległej zabudowy, w trakcie prac wykopaliskowych odsłonięto także pozostałości budynków mieszkalno-gospodarczych. Były one usytuowane zapewne w centralnej części pierwotnego wyniesienia, ale nie przetrwały do dziś. Ich pozostałości w formie skupisk węgli drzewnych zarejestrowano na dziedzińcu wzniesionego tu później zamku zygmuntońskiego¹⁷². Relikty te datowano od końca XV po początek XVI w. na podstawie m.in. znalezisk ruchomych, zwłaszcza ułamków kafli garkowych i naczyń glinianych oraz denarów litewskich bitych w latach 1492–1506¹⁷³. Dotychczas odsłonięto pozostałości po co najmniej sześciu budynkach, w kilku przypadkach określono ich potencjalne przeznaczenie. Trzy z nich znajdowały się po zachodniej stronie wyniesienia. Jeden uznano za budynek gospodarczy — zapewne spichlerz, ze względu na zgromadzone w jego obrębie zboża — pszenicę i żyto, które wskutek pożaru utworzyły warstwę przepalonych ziaren o grubości ponad 10 cm. Spichlerz miał co najmniej 8 m długości i 4,5 m szerokości. Relikty kolejnych dwóch budynków usytowane były w pobliżu. Odsłonięto je częściowo i dlatego ich funkcja jest hipotetyczna. Pierwszy z nich miał zapewne kształt czworoboczny, jego szkielet wykonany był z drewna i mógł pełnić zarówno funkcję mieszkalną, jak i gospodarczą. W wypełnisku jego wnętrza znaleziono głównie ułamki grubościennych naczyń ceglanych oraz fragmenty kafli garkowych i miskowych, datowanych na początek XVI w. Drugi znajdował się w odległości ok. 10 m od palisady. Jego długość wynosiła co najmniej 10,8 m. Pozostała po nim warstwa przepalanej gliny (o miąższości 0,7 m), w której zalegała duża liczba kafli, fragmenty szyb okiennych i ołowiane szprosy do ich łączenia, co może świadczyć o jego mieszkalnym przeznaczeniu¹⁷⁴.

We wschodniej części wyniesienia zamkowego natrafiono na relikty dwóch innych budynków. Jeden z pewnością pełnił funkcje mieszkalne. Pozostały po nim spalone elementy drewnianych konstrukcji (deski i dębowe słupy), gruzowisko pieca grzewczego (jego podstawa oraz destruktywny kafla naczyniowych)¹⁷⁵. Obiekt spłonął wraz ze stojącym w nim urządzeniem, o czym świadczą zdeformowane ścianki kafli. W pobliżu natrafiono na pozostałości jeszcze jednego drewnianego budynku, brakuje jednak jednoznacznych dowodów na określenie jego funkcji. Zachowanymi elementami konstrukcji obiektu były tylko głęboko posadowione, masywne,

¹⁶⁹ Dokumenty. 1897, s. 92–93.

¹⁷⁰ Świetlica — izba, komnata we dworze lub gościnnie, paradny pokój wiejski; Słownik. 1966, s. 1349–1350.

¹⁷¹ Osieć — budynek ogrzewany piecem, przeznaczony do suszenia lnu, chmielu, zboża, niekiedy użytkowany jako łaźnia; Linde S. 1951b, s. 590; Słownik. 1963, s. 1121.

¹⁷² Bis W. 2015c, s. 104–110.

¹⁷³ Bis W. 2015b, s. 313, 315, ryc. 1.

¹⁷⁴ Bis W. 2015c, s. 105–106.

¹⁷⁵ Dąbrowska M. 2015, s. 237–240.

dębowe słupy¹⁷⁶. Ślady zabudowy odsłonięto również w północnej części założenia, w pobliżu częstokołu¹⁷⁷, a także w niepodpiwniczonej części zachodniego skrzydła renesansowego zamku¹⁷⁸. Nie było jednak dostatecznych podstaw do określenia przeznaczenia i rozmiarów tych budynków. Zapewne w obrębie gasztołdowskiego założenia istniała czworoboczna, drewniana studnia, zaznaczona na planie architektonicznym sporządzonym w latach sześćdziesiątych XX w. Przymyślnie znajdowała się na majdanie, a jej wymiary wynosiły: ok. $1,5 \times 1,5$ m od zewnątrz i $1,2 \times 1,2$ m od wewnątrz¹⁷⁹. Stan zachowania nawarstwień kulturowych związanych z czasami Gasztołdów oraz zakres prowadzonych prac archeologicznych były niewystarczające, aby poczynić dokładniejsze ustalenia na temat ówczesnej zabudowy. Nie można wykluczyć, że jej część zlokalizowana była w miejscu późniejszego zaplecza gospodarczego zamku królewskiego, na którego terenie nie prowadzono dotychczas żadnych prac archeologicznych.

Pod względem liczby i przeznaczenia budynków gospodarczych omówione wyżej założenie są podobne. Ze źródeł pisanych wynika, że w Gieranonach było ich 25, w Radoszkowicach — 24, a w niewielkich Daugieliszkach — 17¹⁸⁰. W Tykocinie jedynie w wykopach archeologicznych zarejestrowano relikty po co najmniej sześciu budynkach. Różniły się one techniką wykonania i stanem zachowania. Na tym tle wyróżnia się dobrze utrzymany, złożony i wielofunkcyjny kompleks przy rodowej siedzibie Gasztołdów w Gieranonach. Cechą wspólną obiektów były osobne zabudowania przeznaczone do dyspozycji zarządców (namiestników), którzy podczas nieobecności właścicieli odpowiadali za utrzymanie podległej im majątności. Wydzielono też osobne budynki dla kobiet zajmujących się bydłem, co wskazuje na duże znaczenie hodowli rogacizny w tych dobrach. W stajniach trzymano konie jako zwierzęta transportowe bądź bojowe. Informacje o ich istnieniu odnotowano w inwentarzu Gieranon z 1560 r. Prawdopodobnie w pozostałych, różnej wielkości budynkach, oprócz wszelakich płodów rolnych, gromadzono też inne surowce, wyroby, narzędzia i sprzęty potrzebne do prac gospodarczych i funkcjonowania zamku.

VI. Arsenaly zamkowe

Oprócz defensywnych cech budowli — naturalnych (fizjograficznych) oraz stworzonych przez budowniczych, to rodzaj i liczba zgromadzonej w zamkach broni decydowały o ich rzeczywistych walorach obronnych. Zaopatrzenie tych arsenalów to również świadectwo potencjału militarnego właścicieli i ich zamożności.

W odniesieniu do wyposażenia fortalicji gasztołdowskich informacje na ten temat zawiera *Rejestr puszkarski z 1510 r.*¹⁸¹ Nie sprecyzowano jednak, której zbrojowni dotyczy. Ze względu na dużą liczbę spisanej w nim broni palnej, można założyć, że była ona zmagazynowana w głównej siedzibie — w Gieranonach¹⁸². W dokumencie wymieniono bowiem dziewięć dział (jedno wielkie żelazne, trzy krótkie miedziane, jedną miedzianą hufnicę, trzy foglerze i jedno nieokreślone — uszkodzone), trzy tzw. organki¹⁸³, 22 hakownice (jedna wielka żelazna, pięć

¹⁷⁶ Dla dwóch z nich ustalono daty ścięcia drzew na rok 1493 i 1496.

¹⁷⁷ Duży pokład przepalanej gliny z odciskami drewnianych belek oraz fragmenty naczyń z przełomu późnego średniowiecza i czasów nowożytnych zalegał w odległości ok. 5 m od obwodu obronnego.

¹⁷⁸ Były to trzy dołki posłupowe i ślad przepalanej belki, stanowiące relikty większej drewnianej konstrukcji.

¹⁷⁹ Por. Bis W. 2015c, s. 109; ryc. 59.

¹⁸⁰ Dla oceny skali tych dworów przydatne są wyniki badań Neringi Dambrauskaitė nad dworami szlacheckimi w WKL w XVI–połowie XVII w.; por. Dambrauskaitė N. 2019, s. 37–57.

¹⁸¹ RGADA, f. 389, nr 223, k. 158–159v; więcej o spisach armat i innych ruchomości Olbrachta Gasztołda zob. Ryčkov A., Karalius L. 2022, s. 66–88.

¹⁸² Ryčkov A., Karalius L. 2022, s. 77–78.

¹⁸³ Składały się na nie trzy wozy, na których umieszczono 10 serpentyn.

małych żelaznych, osiem małych miedzianych i osiem miedzianych „koz”), dziewięć rusznic (pięć żelaznych i cztery miedziane) oraz 89 tzw. rurek szturmowych¹⁸⁴. Odnotowano również kwadrant, który umożliwiał precyzyjne posługiwanie się bronią palną¹⁸⁵. Na podstawie tego dokumentu można przypuszczać, że był to jeden z najbardziej zasobnych arsenałów prywatnych w WKŁ w tym okresie¹⁸⁶. Być może zamek w Gieranonach, jako najlepiej ufortyfikowany, w czasach Olbrachta Gasztołda pełnił funkcję centralnej zbrojowni rodowej, skąd dostarczano broń do innych siedzib.

Prawdopodobnie z arsenałów pogasztołdowskich pochodziła część uzbrojenia odnotowanego na zamku w Ostrze w 1552 r. Przechowywano tam: sześć dział (cztery spiżowe i dwie serpentyny), z czego jedno uszkodzone (rozerwane), 38 hakownic (w tym 30 „koz”), 13 małych rusznic oraz jeden arkebuz. Spośród dział spiżowych trzy zostały odlane w roku 1534, a jedno w 1532, niewykluczone więc, że nadal była to broń nowoczesna¹⁸⁷. obiekt w Ostrze chronił dostęp do Kijowa, zapewne dlatego został dobrze wyposażony w broń palną, podczas gdy zbrojownie zamków położonych w głębi kraju były znacznie skromniejsze. Na przykład w Radoszkowiczach w 1549 r. odnotowano tylko trzy żelazne działka, osiem hakownic (trzy wielkie i pięć krótkich), siedem rusznic, 10 arkebuzów oraz jeden tzw. kij staroświecki¹⁸⁸. Z kolei w Daugieliskach, jak wskazują inwentarze z lat 1553–1554 r., znajdowały się tylko dwie hakownice i trzy rusznice¹⁸⁹.

O tym, że w siedzibie przechowywano znaczny arsenał, pośrednio świadczy obecność puszkarzy (odpowiedzialnych za stan broni oraz wytwarzanie saletry i prochu), a także mistrzów ludwisarskich. Jedną z wcześniejszych wzmianek dotyczy Gieranon, gdzie w 1510 r. nie tylko znajdował się duży magazyn broni, ale także produkowano działa. Z *Rejestru puzkarskiego* wiadomo, że to właśnie tutaj pracowal nieznan z nazwiska mistrz ludwisarski (rus. *звонник*), który uszkodził jedno działo¹⁹⁰. Znacznie później, jak wspominają autorzy źródła z 1552 i 1560 r., był tu zatrudniony puzkarz Aleksander, który otrzymał nadania jeszcze za Gasztołdów¹⁹¹. O puzkarskich z zamków gasztołdowskich wspomniano w kilku innych zapiskach; trudno jednak precyzyjnie datować czas ich powstania. Na przykład w sprawie sądowej sprzed 1542 r., którą w imieniu „pana jego milosti” rozstrzygnął starosta w Lubeczu, wspomniany jest puzkarz Karp¹⁹². O innym działającym w Kojdanowie dowiadujemy się z dwóch listów: od Jurija

¹⁸⁴ Zachował się też unikatowy opis działka, które zostało przekazane ludwisarzowi i szczegółowo opisane: „А того дела, што звонник сказил, реистры. Исподни щылы. А на обе стороны подпыры железныя. А великих гвоздов железных 3. Два на заде, а трети гвоздь на передѣ. А колцо и с пробоем убито у ложу. А чотыри обручи железных: два обручи около кол, а два обручи у середину кол, што ся зломало коло. А полшесты шины, што о коло ободу было оковано. А другое коло щыло. А што ос была окована до ложи, ино одна сторона щыла, а другую розорвало. А што тое ж дело было оковано о коло, ино тых шин 2 щылых а 6 половиц, а 4 пробок, а 18 зломков малых. А 2 колцы железных, што у дело было уковано, ино одно колцо щыло, а другое ся зломало. А два гвозды железныя, што кола затыкают, ино один гвоздь щыл, а други зломал ся. А гвоздья прибиваного 50, и зломлены 48. А того ж дела скаженого zostало 40 шпултов, а кул каменных 34”; RGADA, f. 389, nr 223, k. 159.

¹⁸⁵ „А кадранть и съ приправами со всеми, што к делу залежить, меденыя. Дал за него 2 золотых”; RGADA, f. 389, nr 223, k. 159v.

¹⁸⁶ Nawet król Zygmunt Stary, znając potencjał zbrojny Olbrachta Gasztołda (który dysponował m.in. kilkudziesięcioma nowo zakupionymi działkami), w 1524 r. zwrócił się do niego z prośbą o przesłanie ich do zagrożonego atakiem Kijowa; *Metrika*. 2011a, nr 240a, s. 439.

¹⁸⁷ *Arhiv*. 1886, s. 593–594.

¹⁸⁸ Dokumenty. 1897, s. 91–92. Prawdopodobnie dotyczy to przestarzałej wówczas broni palnej, tzw. puszczeli, składającej się z lufy przymocowanej do drewnianego łoża; zob. Strzyż P. 2011, s. 15.

¹⁸⁹ Dokumenty. 1897, s. 121; AGAD, *Zmpr*, sygn. 251, s. 1.

¹⁹⁰ „А того дела, што звонник сказил, реистры”; RGADA, f. 389, nr 223, k. 159.

¹⁹¹ *Metrika*. 2011b, nr 343, s. 342; NGAB, f. 1732, op. 1, nr 6, k. 1303.

¹⁹² RA, Ss 3, Ex, sygn. E8610.

Kołyczowa do Zofii z książąt Wierejskich¹⁹³ oraz od Zofii do starosty kojdanowskiego Baltazara Wojtechowicza¹⁹⁴. Możliwe, że w tej korespondencji chodzi o tę samą osobę. W inwentarzu zamku radoszkowskiego z 1549 r. zapisano powinności puszkarza. Miał on każdego roku przekazywać 200 funtów prochu na rzecz zamku, za co otrzymał „wolną ziemię” oraz karczmę z prawem wyszynku miodu i piwa¹⁹⁵. Nieco później (przed rokiem 1558) w zamian za posiadane grunty „puszkarskie” rzemieślnik ten został zobligowany do naprawiania broni¹⁹⁶. Natomiast w zamku w Ostrze pracował Stanisław z Ciechanowca, który — według przekazu z 1552 r. — pobierał ze skarbu gospodarskiego 14 kop groszy i sukno. Zobowiązano go, poza „strzelaniem w czasie wojny”, do dawania każdego roku na rzecz zamku jednego kamienia prochu oraz dwóch arkebuzów oraz naprawiania innej broni¹⁹⁷.

VII. Podsumowanie

W trakcie naszych badań zidentyfikowaliśmy dziesięć zamków należących w pierwszej połowie XVI w. do przedstawicieli rodu Gasztołdów. Żaden z nich nie przetrwał w całości. Ważnym źródłem informacji w zakresie wyglądu owych założeń, ich zabudowy, liczby i przeznaczenia budynków, a także stanu zachowania i materiałów, z których je wykonano, były ilustracje. Znana jest dokumentacja sporządzona dla obiektów w: Gieranonach, Ostrze, Daugieliszkach, Kojdanowie i Radoszkowiczach. Na terenie pięciu rezydencji prowadzono badania metodami archeologicznymi, których zakres, metodyka i stan opracowania wyników są zróżnicowane. W przypadku badań nad gasztołdowskim Tykocinem prace terenowe były jedynym źródłem informacji.

Z analizy zgromadzonych danych wynika, że poszczególne obiekty cechowały się indywidualną architekturą, dostosowaną do topografii terenu i pełniących przez nie funkcji. Pod względem użytego budulca większość stanowiły fortece drewniane (murowane były tylko Gieranony i Rokanciszki). Jak ustalono, siedem omawianych zamków zbudowano na surowym korzeniu, a trzy (Lubecz, Oster, Szklów) powstały w miejscu wcześniejszych grodów ruskich.

Wśród gasztołdowskich rezydencji dwie wyróżniały się nie tylko solidną konstrukcją, ale również przeznaczeniem. Chodzi o znajdujące się w pobliżu Wilna Gieranony i Rokanciszki, które miały status reprezentacyjnych siedzib rodowych. Rolę centrów gospodarczych pełniły z kolei drewniane zamki na obrzeżu Litwy właściwej oraz w jej pobliżu, czyli Daugieliszki, Lachowicze, Kojdanów, Radoszkowicze i Tykocin. Natomiast w przypadku obiektów położonych na ziemiach ruskich dominowały funkcje militarne.

Poszczególne założenia powstały w różnym czasie. Najstarsze były Gieranony zbudowane na przełomie XV i XVI w. W tym samym okresie wzniesiono zamki w Lubeczu i Tykocinie. Wyraźny wzrost liczby lokalnych centrów majątności gasztołdowskich odnotowano ok. połowy lat trzydziestych XVI w. w efekcie największej aktywności Olbrachta. Wzniesiono wówczas zamek w Rokanciszkach, którego budowa miała znaczenie symboliczne, gdyż podkreślała rodzinny związek Gasztołda z książętami holszańskimi. W tej samej dekadzie powstały także

¹⁹³ „И теж, милостивая пани, которыи котел есть ваше милости у пушкаря, ино тот котел дирев, течет. Мы просим у пушкаря пороху, он поведаеть, иж деи: не маю котла чим салетры робити. И тут котелников нет, хто бы еси мел оправити. Если ваша милость кажете, абых послал до вашей милости, ваша бы милость казали его там у Вилини оправити”, 14 sierpnia, [s. a.]; SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 107.

¹⁹⁴ „И теж пишеш о пушкаря, иж быхмо казали з него личбу взяти, по чому он на год мострь каменей дает. И мы о том писали до Яна Волменского, абы поспол с тобою личбу с пушкаря взял”, 30 lipca, [s. a.]; SPb II RAN, f. 124, op. 1, nr 100.

¹⁹⁵ Dokumenty. 1897, s. 92.

¹⁹⁶ Źródło powstało do 1558 r., gdy w Radoszkowiczach nie było już puszkarza, dlatego mieszczanie zmuszeni byli zatrudnić go na własny koszt i zakupić proch; zob. Miscellanea. 2015, s. 286–287.

¹⁹⁷ Arhiv. 1886, s. 594.

założenia w Lachowiczach, Ostrze, Szklowie, Kojdanowie i zapewne w Daugieliszkach. Ze względu na niedostatek źródeł nie można sprecyzować, kiedy powstał zamek w Radoszkowiczach; wybudowany najpewniej również z inicjatywy Olbrachta.

Po wygaśnięciu rodu Gasztołdów prawie wszystkie nieruchomości przeszły na rzecz władcy. Jedynie założenie w Kojdanowie stało się dożywotnią siedzibą Zofii Wierejskiej, wdowy po Olbrachcie. Wcześniej była to jedna z posiadłości należących do jej ojca — księcia Wasilija Michajłowicza Wierejskiego, podobnie jak Radoszkowicze i Lubecz. Jeszcze za czasów Gasztołdów ostatni z wymienionych obiektów, ze względu na położenie przy granicy z państwem moskiewskim, utracił swoje rezydencjonalne znaczenie. Z kolei zamek w Lachowiczach/Sidorowie posiadała w dożywocie Barbara Radziwiłłówna, wdowa po Stanisławie Gasztołdzie.

Oprócz licznych nieruchomości, o wysokim statusie materialnym tej rodziny świadczy także zasób broni palnej przechowywanej w zamkowych arsenałach. Największą jej liczbę odnotowano w Gieranonach. Dobrze wyposażona była też forteca w Ostrze, położona przy wschodniej granicy WKL, natomiast zbrojownie w pozostałych rezydencjach nie miały takiego potencjału. Do obsługi i opieki nad arsenałami zatrudnieni byli puszkarze, a w Gieranonach odnotowano także ludwisarzy. Przeprowadzona kwerenda biblioteczna i archiwalna pozwoliła stwierdzić, że zachowane źródła dotyczące siedzib rodu Gasztołdów nie były dotychczas w kompleksowy sposób analizowane. Zawierają one wiele istotnych danych dotyczących kultury materialnej tych obiektów i zazwyczaj mają charakter unikatowy, tzn. brakuje innych świadectw na temat tych budowli. Zakres terenowych prac archeologicznych na omawianych stanowiskach był niewielki, dopiero podjęcie interdyscyplinarnych badań pozwoliłoby na szersze i kompleksowe opracowanie tego zagadnienia.

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

- AGAD [Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie], APR [Archiwum Potockich z Radzyna], sygn. 296; AR [Archiwum Radziwiłłów], dz. X, sygn. 781; dz. XI, sygn. 1, 17; dz. XXV, sygn. 1696; ASK [Archiwum Skarbu Koronnego], dz. LIV, sygn. 25; TzML [Tak zwana Metryka Litewska], sygn. IVB. 24; ZDP [Zbiór Dokumentów Pergaminowych], sygn. 665, 750, 759, 780, 1138, 1171, 1172, 4784, 6176, 6376; ZDPa [Zbiór Dokumentów Papierowych], sygn. 3202; Zmp [Zbiór materiałów różnej proweniencji z XVI–XX w.], sygn. 25, 251.
- ANK [Archiwum Narodowe w Krakowie], AMCh [Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów], sygn. 207.
- BCz [Biblioteka XX. Czartoryskich], Perg 659; rkps 307 IV.
- LIIA [Lietuvos istorijos instituto archyvas], f. 50 [Žilevičius], sygn. K609.
- LMAVB [Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka], f. 43 [Vilniaus kapitulos fondas], nr 204.
- LNMMB [Lietuvos nacionalinė Martyno Mažvydo biblioteka], f. 130 [Pavienių dokumentų (literatūrinį, istorinį) rinkinys], nr 1321.
- LVIA [Lietuvos valstybės istorijos archyvas], f. 11, ap. 1, nr 1455.
- NGAB [Nacyânal'ny gistoryčny arhiŭ Belarusi], f. 1732 [Ašmânski grodski sud], op. 1, nr 6.
- PAN BK [PAN Biblioteka Kórnicka], sygn. 1303.
- RA [Riksarkivet], Es [Extranea-samlingen], IX a.3. 127; Ss 3 [Skoklostersamlingen 3 (övriga bestånd)], Ex [Extranea (Polska och ryska manuskript och brev)], sygn. E8600, E8602, E8604, E8610, E8610:2.
- RGADA [Rossijskij gosudarstvennyj archiv drevnich aktov], f. 389 [Litovskaâ Metrika], nr 223, 583; f. 1603 [Komissiaâ Ėdukacionnogo funduša], op. 4, nr 1744.
- RGB [Rossijskaâ gosudarstvennaâ biblioteka], f. 256 [Rumâncev, N.P.], sygn. 68.5, 68.7.
- SPb II RAN [Sankt-Peterburgskij institut istorii RAN], f. 124 [Kollekciâ Solov'eva Sergeâ Vasil'eviča], op. 1, nr 14, 39, 47, 95, 100, 107, 122.

VUB RS [Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius], f. 5 [Mišrus], sygn. F115-31065; f. 57 [Vilniaus kapitula], sygn. B53-44.

Źródła i opracowania publikowane

- Abramauskas Stasis. 1963. *K voprosu geneza krepostnyh sooruzhenij tipa kastel' v Litve*, „Naučnye trudy vyšših učebnyh zavedenij Litovskoj SSR Stroitel'stvo i arhitektura”, 3, 1, s. 73–107.
- Adamczyk Jan Leszek. 2004. *Fortyfikacje stale na polskim przedmurzu od połowy XV do końca XVII wieku*, Kielce.
- Ališauskas Vytautas, Jaszczolt Tomasz, Jovaiša Liudas, Paknys Mindaugas. 2009. *Lietuvos katalikų dvasininkai XIV–XVI a.*, Vilnius.
- Antanavičius Darius. 2016. *Iš Lietuvos Metrikos struktūros, tvarkymo ir kontrolės problemų*, [w:] A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė, *Susigrąžinant praeitį. Lietuvos Metrikos istorija ir tyrimai*, Vilnius, s. 115–147.
- Antanavičius Darius. 2020. *Structure, Handling, and Control Issues Regarding the Lithuanian Metrica*, [w:] A. Dubonis, D. Antanavičius, R. Ragauskienė, R. Šmigelskytė-Stukienė, *The Lithuanian Metrica: History and Research*, Boston, 101–130.
- Antanavičius Darius. 2021. *Nežinomas 1641 m. Lietuvos Metrikos knygų sąrašas*, „Istorijos šaltinių tyrimai”, 7, red. A. Dubonis, s. 113–155.
- Arheologią. 2009. *Arheologija Belarusi: encyklopedija*, 1, red. T.U. Bâlova i in., Minsk.
- Arheologią. 2011. *Arheologija Belarusi: encyklopedija*, 2, red. T.U. Bâlova i in., Minsk.
- Arhiv. 1886. *Arhiv Ūgo-Zapadnoj Rossii, izdavaemyj vremennoj komissiej dlâ razbora drevnih aktov*, 7, 1: *Akty o zaselenii Ūgo-Zapadnoj Rossii*, Kiev.
- Âkimovič Ūrij A. 1991. *Zodčestvo Belorussii XVI-serediny XVII v.*, Minsk.
- Baubonis Zenonas, Zabiela Gintautas. 2019. *Žemių įtvirtinimai Lietuvoje*, Vilnius.
- Bernatowicz Tadeusz. 1998. *Miles Christianus et Peregrinus: fundacje Mikołaja Radziwiłła „Sierotki” w ordynacji nieświeskiej*, Warszawa.
- Bis Magdalena, Bis Wojciech. 2015. *Zamek w źródłach historycznych*, [w:] *Tykocin, zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa, s. 23–66.
- Bis Wojciech. 2015a. *Badania archeologiczno-architektoniczne*, [w:] *Tykocin, zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa, s. 67–98.
- Bis Wojciech. 2015b. *Monety*, [w:] *Tykocin, zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa, s. 313–320.
- Bis Wojciech. 2015c. *Przemiany budowlano-architektoniczne*, [w:] *Tykocin, zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa, s. 99–138.
- Bis Wojciech. 2023. *Brakujące ogniwo. Zamki drewniane z końca XV i początku XVI w. na pograniczu mazowiecko-malopolskim i na Podlasiu — wybrane przykłady*, [w:] *Zamki w Polsce u progu nowych czasów. Transformacje i fundacje w XV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, *Colloquia Castrensia*, 3, Warszawa, s. 189–205.
- Bondar' Aleksandr N. 2016. *Ukrepleniâ Ostra v XVI-pervoj polovine XVII vv.*, „Gardarika”, 24, 4, s. 190–196.
- Bondar Oleksandr, Volkau Mikola A., Kondrat'êv Ęgor. 2015. *Nevîdomij malûnok Lûbeča 1651 r.*, „Siverâns'kij litopis”, 4, s. 44–56.
- Bondarenko Andrej. 2021. *Spisok duchovnoj gramoty Dmitriâ Ivanoviča Donskogo 1389 g. v Litovskoj metrike*, „Trudy Instituta rossijskoj istorii”, 6, s. 8–34.
- Bogdanowski Janusz, Holcer Zygmunt, Kornecki Marian. 1994. *Architektura obronna. Słownik terminologiczny architektury*, 2, Warszawa.
- Bryl' Anton F. 2014. *Nazva „Murata Gyeranony” ũ dokumentah 1510–1523 gg. i datyroŭka gera-nënskaga zamka*, „Studia Historica Europae Orientalis”, 7, s. 201–203.
- Bryl' Anton F. 2016. *Palac Geranënskaga zamka ũ svâtle inventaroŭ XVI–XVIII stst.*, „Arhivaryus”, 14, s. 127–132.

- Bulaty Pavel. 2015. *Gistoryá g. Láhavičy: peršyá zgdavnni i ùladanne Gashtol'daŭ*, [w:] *Social'no-gumanitarnye znaniá. Materialy XII respublikanskoj naučnoj konferencii molodyh učenyh i aspirantov*, Minsk, s. 22–25.
- Bulaty Pavel. 2016. *Dynamika lahavickaga maėntku*, „Przegląd Środkowo-Wschodni”, 1, s. 93–100.
- Bulaty Pavel. 2017. *Láhavički maėntak u časy Barbary Radzivil*, „Acta Anniversaria”, 3, s. 172–176.
- Bulaty Pavel. 2020. *Láhavickae grafstva ŭ sistėmme magnackih uladannáŭ (XVI–XVIII stst.)*, Minsk.
- Czapska Anna. 1979. *Z badań na wzgórzu zamkowym w Sidrze*, „Kwartalnik architektury i urbanistyki. Teoria i historia”, 2 (24), s. 177–189.
- Čelkis Tomas. 2014. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorija: sienų samprata ir delimitaciniai procesai XIV–XVI amžiuje*, Vilnius.
- Golubeŭ Valāncin, Volkaŭ Mikalaj. 2014. *Rėčyca ŭ časy Vālikaga Knāstva Litoŭskaga*, „Belaruskii gistoryčny časopis”, 5, s. 3–17.
- Dambrauskaitė Neringa. 2019. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorų namai XVI–XVII a. pirmoje pusėje*, Vilnius.
- Dąbrowska Maria. 2015. *Ogrzewanie wnętrz zamkowych*, [w:] *Tykocin, zamek nad Narwią (XV–XVIII w.). Badania archeologiczne w latach 1961–1963 i 1999–2007*, red. M. Bis, W. Bis, Warszawa, s. 237–254.
- Dokumenty. 1897. *Dokumenty Moskovskogo arhiva Ministerstva ūsticii*, 1, red. M.V. Dovnar-Zapol'skij, Moskva.
- Drungilienė Gita. 2014. *Krikščioniškiosios savimonės atspindžiai Pirmajame Lietuvos Statute: giesmė Bogurodzica*, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis”, 38, s. 29–48.
- Frejlich Kamil. 2022. *Pod przysądem horodnictwa wileńskiego. O jurydyce i jej mieszkańcach w XVII wieku*, Toruń.
- Gloger Zygmunt. 1907. *Budownictwo drzewne i wyroby z drzewa w dawnej Polsce*, 2, Warszawa.
- Gudmantas Kęstutis. 2008. „*Miškų ir pelkių kraštas*“: *keletas pastabų apie Lietuvos įvaizdį XIII–XVII a. raštijoje*, „Inter-studia humanitatis”, 7, s. 94–113.
- Gudmantas Kęstutis. 2024. *Lietuvos ir Žemaičių Didžiosios Kunigaikštystės metraštis. Monografinis tyrimas ir kritinis leidimas (= Chronicle of the Grand Duchy of Lithuania and Samogitia. A Study and a Critical Edition)*, Vilnius.
- Halecki Oskar. 1915. *Die Beziehungen der Habsburger zum litauischen Hochadel im Zeitalter der Jagellonen*, „Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung”, 36, s. 595–660.
- Jurginis Juozas. 1962. *Baudžiavos įsigalėjimas Lietuvoje*, Vilnius.
- Kiniulis Darius. 2022. *Pilaitės piliavietė*, „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2021 metais”, s. 171–176.
- Kolendo-Korczakowa Katarzyna. 2006. *Dzieje Infulacji Gieraniońskiej fundacji Wojciecha Gasztolda*, [w:] *Sztuka kresów wschodnich*, 6, red. A. Betlej, P. Krasny, Kraków, s. 9–22.
- Kondrat'ev Igor. 2021. *Oster'ska volost'*, [w:] *Podesenná v istorii Ukraïni*, red. O.P. Mociá, s. 319–329.
- Krom Mihail. 2008. *Starodubská vojna 1534-1537. Iz istorii rusško-litovskih otnošenij*, Moskva.
- Krom Mihail. 2019. *Mež Rus'ju i Litvoj. Pograničnye zemli v sisteme rusško-litovskich otnošenij konca XV–pervoj treći XVI v.*, Moskva.
- Kryński Ireneusz. 2017. *Badania archeologiczne prowadzone w Tykocinie wokół budynku Wielkiej Synagogii oraz Domu Talmudycznego (Malej Synagogi)*, „Podlaskie Zeszyty Archeologiczne”, 13, s. 237–243.
- Kuźmińska Maria. 1927. *Olbracht Marcinowicz Gasztold. Działalność Olbrachta Gasztolda 1503–1522*, „Ateneum Wileńskie”, 13, s. 1–98.
- Kuźmińska Maria. 1928. *Olbracht Marcinowicz Gasztold (dokończenie)*, „Ateneum Wileńskie”, 14, s. 120–174.
- Linde Samuel. 1819. *Janociana, sive clarorum atque illustrium Poloniae auctorum maecenatumque memoriae miscellae*, 3, Varsaviae.
- Linde Samuel. 1951a. *Słownik Języka Polskiego*, 2, Warszawa.
- Linde Samuel. 1951b. *Słownik Języka Polskiego*, 3, Warszawa.

- Listy. 1998. *Listy polskie XVI wieku, 1: Listy z lat 1525–1548, ze zbiorów W. Pociechy, W. Taszyckiego, A. Turasiewicza*, red. K. Rymut, Kraków.
- Listy. 2001. *Listy polskie XVI wieku, 2: Listy z lat 1548–1550, ze zbiorów W. Pociechy, W. Taszyckiego, A. Turasiewicza*, red. K. Rymut, Kraków.
- Malczewska Mirosława. 1985. *Latyfundium Radziwiłłów w XV do połowy XVI wieku*, Warszawa–Poznań.
- Malinovskij J. 1901. *Sbornik materialov odnosjaščichsja k istorii panov-rady Velikago Knjažestva Litovskago, 1: Parovaja tipo-litografija P.I. Makuszina*, Tomsk.
- Maroszek Józef. 2000. *Pogranicze Litwy i Korony w planach króla Zygmunta Augusta. Z historii dziejów realizacji myśli monarszej między Niemnem a Narwią*, Białystok.
- Materialy. 1903. *Istoriko-ŭrیدیčeskie materialy, izvlečennyye iz aktovyh knig gubernij Vitebskoj i Mogil'evskoj*, 30, 3, Vitebsk.
- Matkevičius Romutis. 2019. *Ignalinos kraštas: vietovių istorinė-statistinė apžvalga amžių tėkmėje*, Vilnius.
- Meilus Elmantas. 2011. *Įvadas, XVII a. vidurio Maskvos okupacijos Lietuvoje šaltiniai, 1: 1657–1662 m. Vilniaus miesto tarybos knyga*, oprac. E. Meilus, red. M. Čiurinskas, A. Kaminskas, E. Meilus, Vilnius, s. 11–26.
- Menžynskij Valerij. 1987. *Struktura feodal'nogo zemlevladieniá v Velikom knážestve Litovskom: po materálam perepisi vojska 1528 g.*, „Istoriá SSSR”, 3, s. 164–178.
- Metrika. 1903. *Litovskaâ Metrika, 1*, „Russkaâ istoričeskaâ biblioteka”, 20, Sankt-Peterburg, s. 521–1200.
- Metrika. 1998. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 1 (1380–1584). Užrašymų knyga 1*, red. A. Baliulis, R. Firkovičius, Vilnius.
- Metrika. 2001. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 532 (1569–1571). Viešųjų reikalų knyga 10*, red. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius.
- Metrika. 2002. *Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 9 (1511–1518). Užrašymų knyga 9*, red. K. Pietkiewicz, Vilnius.
- Metrika. 2004. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 4 (1479–1491). Užrašymų knyga 4*, red. L. Anužytė, Vilnius.
- Metrika. 2006. *Lietuvos Metrika. Kn. Nr. 523 (1528). Viešųjų reikalų knyga 1*, red. A. Baliulis, A. Dubonis, Vilnius.
- Metrika. 2008. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 14 (1524–1529). Užrašymų knyga 14*, red. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius.
- Metrika. 2011a. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 7 (1506–1539). Užrašymų knyga 7*, red. I. Ilarienė, L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius.
- Metrika. 2011b. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 37 (1552–1561). Užrašymų knyga 37*, red. D. Baronas, Vilnius.
- Metrika. 2012. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 5 (1427–1506). Užrašymų knyga 5*, red. A. Baliulis, A. Dubonis, D. Antanavičius, Vilnius.
- Metrika. 2019. *Lietuvos Metrika. Knyga Nr. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21*, red. A. Dubonis, Vilnius.
- Metryka. 2003a. *Metryka Válikaga knástva Litoŭskaga. Kniga 43 (1523–1560): Kniga zapisaŭ 43 (Kopiá kanca XVI st.)*, red. V. Mánžynski, Minsk.
- Metryka. 2003b. *Metryka Válikaga knástva Litoŭskaga. Kniga 523 (1528)*, red. A. I. Hruša, M.F. Spirydonaŭ, M. A. Vojtovič, Minsk.
- Miscellanea. 2015. *Miscellanea z arhiŭnyh i bibliátėčnyh shoviščau (XIV–XVII st.)*, Belaruskaâ Daŭnina, 2, Minsk.
- Mitánin Anatolij Ā., Varaksin Nikolaj V. 1960. *K voprosu o derevânnom zamkovom stroitel'stve v Belorussii (XVI–XVIII vv.)*, „Sbornik naučnyh rabot Instituta stroitel'stva i arhitektury AN BSSR”, 1, s. 200–209.
- Monumenta. 1861. *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae, 2*, red. A. Teiner, Romae.
- Morelowski Marian. 1939. *Zarysy sztuki wileńskiej z przewodnikiem po zabytkach między Niemnem a Dźwiną*, Wilno.

- Ochmański Jerzy. 1960. *Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów krymskich w XV–XVI wieku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości”, 5, s. 349–398.
- Ochmański Jerzy. 1972. *Biskupstwo Wileńskie w średniowieczu: ustrój i uposażenie*, Poznań.
- Petrauskas Rimvydas. 2003. *Lietuvos diduomenė XIV a. pabaigoje XV a.: sudėtis — struktūra — valdžia*, Vilnius.
- Pietkiewicz Krzysztof. 1982. *Kieżgajlowie i ich latyfundium do połowy XVI wieku*, Poznań.
- Pociecha Władysław. 1948a. *Gasztold Olbracht*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 7, red. W. Konopczyński, Kraków, s. 299–303.
- Pociecha Władysław. 1948b. *Gasztold Stanisław*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, 7, red. W. Konopczyński, Kraków, s. 303.
- Pociecha Władysław. 1958. *Królowa Bona (1494–1557): czasy i ludzie Odrodzenia*, 3. Poznań.
- Polehov Sergej. 2021. *Drevnejšee upominanie Šklova — 1466 god: poslanie novogorodskogo namestnika Martina Gaštol'da*, „Arhivaryus. Zbornik navukovyh pavedamlennâi i artykulau”, 19, s. 77–82.
- PSRL. 1975. *Polnoe sobranie Russkikh letopisej*, 32, red. N. Ulašik, Moskva.
- PSRL. 1980. *Polnoe sobranie Russkikh letopisej*, 35, red. N. Ulašik, Moskva.
- Ragauskienė Raimonda. 2002. *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kancleris Mikalojus Radvila Rudasis*, Vilnius.
- Ragauskienė Raimonda. 2010. *XVI amžiaus Vilniaus pilininkai: kolektyvinis portretas*, „Lietuvos pilys”, 5, s. 130–145.
- Ragauskienė Raimonda. 2015. *Dingę istorijoje. XVI a. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės privatūs archyvai*, Vilnius.
- Railaitė Agnė. 2007. *Kodėl Alberto Goštauto jungtiniame herbe nėra dvigalvio erelio?*, „Jaunųjų mokslininkų darbai”, 3 (14), s. 13–20.
- Railaitė-Bardė Agnė. 2020. *Origo et arma. Kilmė ir herbas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje XVI–XVIII amžiuje*, Vilnius.
- Ryčkov Andrej. 2018. „Ni na kogo nadei ne maũ, tol'ko na miloserdnogo Boga da na vašu milost'”: *Lietuvos kilmingųjų laiškai, adresuoti valdovo raštininkui Jonui Bogdanaičiui Sapiegai, [1507]–[1515] m.*, „Lietuvos istorijos studijos”, 42, s. 105–128.
- Ryčkov Andrej, Karalius Laimontas. 2022. *O prinaadležnosti spiskov knig i drugich spiskov imušestva 1510–1511 gg. budušemu kancleru Velikogo knážestva Litovskogo i vilenskomu voevode Ol'brachtu (Al'bertu) Gaštol'du*, „Drevââ Rus'. Voprosy medievistiki”, 1 (87), s. 66–88.
- Ryčkov Andrej, Jakulis Martynas. 2023. *Vilniaus žemutinės pilies išdo archyvas ir Vilniaus sociotopografija 1566 m.*, „Lietuvos istorijos metraštis”, 2023, 2, s. 5–24.
- Romaniuk Zbigniew. 2003. *Tykocin w XV w.*, [w:] *Male miasta. Przestrzenie*, red. M. Zemło, Supraśl, s. 277–293.
- Rowell Stephen Ch. 2015. *Acta primae visitationis diocesis Vilnensis anno Domini 1522 peractae: Vilniaus Kapitulos Archyvo Liber IIB atkūrimas*, red. S.C. Rowell, Vilnius.
- Rusina Elena. 2020a. *Do istorii Lūbeča u XIV–XV st.*, „Ukrains'kij istoričnij žurnal”, 4, s. 192–199.
- Rusina Elena. 2020b. *O svāzāh Kieva i Lūbeča v XIV–XVI vv.*, „Studia Historica Europae Orientalis”, 13, s. 66–74.
- Sapiehowie. 1890. *Sapiehowie: materjały historyczno-genealogiczne i majqtkowe*, 1, Petersburg.
- SBRIO. 1882. *Sbornik imperatorskago Russkago istoričeskago obšestva*, 35, Sankt-Peterburg.
- Semānčuk Genadz'. 2013. *Garadzenskā zamki ū 1578 godze*, „Kraāznaučyā zapiski”, 9, s. 44–62.
- Semkowicz Władysław. 1989. *O litewskich rodach bojarskich zbratanych ze szlachtą polską w Horodle roku 1413*, „Lituano-Slavica Posnaniensia: studia historica”, 3, s. 3–139.
- Sitij Ūrij N. 2010. *Material'nađ kul'tura Lūbečskogo Zamka vremeni Velikogo knážestva Litovskogo*, [w:] *Russkoe nasledie v stranah Vostočnoj i Central'noj Evropy. Materialy mežgosudarstvennoj naučnoj konferencii 5–8 iūlā 2010 g.*, red. P.P. Toločko, Brānsk, s. 350–356.
- Sitij Ūrij, Kondrat'ev Igor. 2012. *Etapi isnuvannā Lūbec'kogo zamku v XIV–XVII st. (za materialami arheologičnih doslidžen' B. O. Ribakova)*, „Siverāns'kij litopis”, 5–6, s. 12–21.
- Skep'ān Nina. 2014. *Pačatki budaūnictva pryvatnaūlasnickich muravanych zamkaū u Vālikim knāstve Litoūskim*, [w:] *Magnacki dvor i sacyāl'nae ūzaemedzeānne (XV–XVIII stst.)*, red. A.M. Ānuškevič, Minsk, s. 54–63.
- Skurat Kim U. 1974. *Daūnija bielaruskija miery (lieksičny analiz)*, Minsk.

- Ślowski Franciszek. 1955. *Słownik etymologiczny języka polskiego*, 4, Warszawa.
- Słownik. 1889. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, 10, Warszawa.
- Słownik. 1960. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, 2, Warszawa.
- Słownik. 1961. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, 3, Warszawa.
- Słownik. 1963. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, 5, Warszawa.
- Słownik. 1966. *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, 8, Warszawa.
- Stamm Edward. 1938. *Staropolskie miary*, 1, *Miary długości i powierzchni*, Warszawa.
- Strzyż Piotr. 2011. *Średniowieczna broń palna w Polsce. Studium archeologiczne*, Łódź.
- Tautavičius Adolfas. 1964. *Vilniaus žemutinės pilies mediniai pastatai XIII–XIV a.*, „Iš lietuvių kultūros istorijos”, 4, s. 171–187.
- Thompson Michael Welman. 1991. *The Rise of the Castle*, Cambridge.
- Tkačou Mihail A. 1977. *Zamki Belarusi (XIII–XVII st.)*, Minsk.
- Tkačou Mihail A. 1978. *Abarončyâ zbudavanni zahodnih zâmel' Belarusi XIII–XVIII st.*, Minsk.
- Tkačou Mihail A. 1991. *Zamki i lûdzi*, Minsk.
- Urządnicy. 2004. *Urządnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego. Spisy*, 1, *Województwo wileńskie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, oprac. H. Lulewicz, A. Rachuba, P.P. Romaniuk, współpr. Uł. Jemialianczuk, A. Macuk, Warszawa.
- Valionienė Oksana. 2023. *Vilniaus urbanistinė raida*, [w:] G. Sliesoriūnas, E. Meilus, J. Sarcevičienė, O. Valionienė, M. Klovas, *Vilniaus istorija: XIII a.–1795 m.*, 1, Vilnius, s. 139–187.
- Volkaū Mikola A. 2014. *Budaūnictva bastyĕnnaga zamka Āna Karalā Hadkeviča ū Lāhavičah*, [w:] *Magnacki dvor i sacyāl'nae ūzaemadzeāne (XV–XVIII stst.)*, red. A.M. Ānuškevič, Minsk, s. 343–356.
- Volkaū Mikola A. 2020. *Zamki i fartĕcyi Radzivilaū na belaruskih zemlāh u XVI–pačatku XVIII st.*, Minsk.
- Volungevičius Vytautas. 2015. *Pilies šešėlyje. Teritorija, visuomenė ir valdžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*, Vilnius.
- Wydra Wiesław. 2015. *Modlitewnik Olbrachta Gasztolda kanclerza wielkiego litewskiego 1528 r.: facsimile*, Poznań.
- Wolff Józef. 1895. *Kniaziowie litewsko-ruscy od końca czternastego wieku*, Warszawa.
- Zalėpūgienė Aušra, Žilinskas Robertas. 2009. *Rokantiškių piliavietė*, „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2008 metais”, s. 212–217.
- Zalėpūgienė Aušra, Žilinskas Robertas. 2011. *Rokantiškių piliavietė*, „Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2010 metais”, s. 210–215.
- Zalėpūgienė Aušra, Žilinskas Robertas. 2012. *Rokantiškės castle mound*, „Archeological investigations in independent Lithuania (1990–2010)”, s. 214–217.

Netografia

- Karte. 1808. Textor J.H., Sotzman D.F., *Topographisch Militärische Karte vom vormaligen Neu- Ost preussen oder dem jetzigen Nördlichen Theil des Herzogthums Warschau nebst dem Russischen District* (<https://www.wbc.poznan.pl/dlibra/publication/557332/edition/476133/content>, dostęp 26.02.2023).